

XIX.YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA ANADOLU'DAKİ ERMENİ TERÖRÜ

(Diyarbakır, Arabgîr, Harput, Merzifon, Havza, Amasya ve Malatya'da Meydana Gelen Ermeni Ayaklanmaları Hakkında Bir Lâyiha)

AHMET HALAÇOĞLU

GİRİŞ

Ermeni meselesi ve pek çok konuya ilişkin arşivlerimizde zengin bilgiler bulunmaktadır. Nitekim bu haliyle arşivlerimiz bütün dünya devletlerini yakından ilgilendiren bir hüviyettir. Özellikle son dönem evrakının günümüz siyasî olaylarına ışık tutar mahiyette olması, binlerce yerli ve yabancı araştırmacının inceleme yapmasına vesile olmuştur. Kaldı ki ilmî olmaktan uzak bir takım iddialara da ancak arşiv belgeleriyle cevap vermek gerekir. Burada şunu da belirtmekte fayda vardır ki, o da bazı kişilerce Osmanlı vesikalarına güvenilmediği, tarafı yazıldığı görüşüdür. Bu kabul edilemez bir durumdur. Zira Osmanlı Devleti icraatını hep tescil ettirme, vesikalandırma yoluna giden ve bunları günümüze kadar muhafaza edilmesini sağlayan ve 100 milyonu aşkın belge ve defteriyle dünyanın en büyük hukuk devletlerinden biridir. Bunu söyleyenler ne yazık ki bazı Ermeni ve onların destekçileri olan bazı ülkelerin araştırmacılarıdır. Nitekim özellikle Ermenilerin elinde bulunan ve Ermenice yazılmış olan birçok vesikaların gerçeği yansıtmadığı artık delillerle ispatlanmıştır¹. Ayrıca ne gariptir ki, 1921 yılından 2001 yılı başlarına kadar üç binden fazla yabancı ilim adamının Osmanlı Arşivlerinde araştırma yapmış olmasına rağmen², ısrarla Osmanlı arşivinin kapalı olduğunu iddia etmeleri hizmet ettikleri fikre ne derece bağlı olduklarını gösterir. Nitekim günümüzde sadece Osmanlı Arşivi değil, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi'ndeki konuyla ilgili belgeler de araştırmacıların hizmetine sunulmuştur.

Ermeni meselesi, dünyanın diğer ülkelerinde bu tür olaylarda olduğu gibi tabii olarak Osmanlı Devleti tarafından da bir isyan olarak telâkki edilmiştir. Zira devletler hukukuna göre meşru devlete karşı baş kaldıran ve o devleti bölme çabasında olan her hareket isyan olarak nitelendirilmiştir. Osmanlı Devleti de haklı olarak, bu isyanı bastırma çabası içinde olmuştur.

¹ Nitekim Aram Andonian'ın yayımladığı 1920 yılında Paris'te Talat Paşa'ya atfedilen ve Halep'te Allenby Komutasındaki birliklerce ele geçirildiği iddia edilen bir takım telgraf örnekleri ile Arnold Toynbee'nin İngiliz Dışişleri Bakanlığı İstihbarat ve Propaganda Dairesinde görevliken hazırladığı "Mavi Kitap"ı bunlara örnek olarak gösterebiliriz.

² Bu konuda Sayın Yusuf Halaçoğlu kitabında geniş kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Nitekim onun verilerine göre, 1 Ocak 1998 ile 2001 yılının başına kadar Osmanlı Arşivinde 65 ayrı ülkeden 562 yabancı araştırmacı çalışma yapmıştır. Gariptir ki, Halaçoğlu'nun verdiği bilgiye göre, bunların içinde Ermenilerle ve özellikle tehcirle ilgili hiçbir araştırma gerçekleştirilmediği gibi, izin talebinde dahi bulunulmamıştır. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, İstanbul 2004, s.115 v.d.

1878 yılında Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları imzalanıncaya kadar Ermenilerle Türkler arasında ciddi bir anlaşmazlığın olmadığı, bu tarihten önce de iki toplumun yaklaşık 900 yıl bir arada ve dostça yaşadığı bilinmektedir. Hatta, yaptığımız araştırmalarda, bu dönemde içerisinde, çocuklarına Türk isim verdikleri bile bilinen gerçeklerdendir. Ayrıca, Osmanlı Tarihi Ermenilerden nâzırlık, büyükelçilik, konsolosluk gibi üst kademe denilecek pek çok görevlerde bulunduğunu kaydetmektedir. Ermenilerin yaptıkları nâzırlıklar arasında Hâriciye, Mâliye, Ticaret ve Posta Nâzırlıkları gibi kilit denilebilecek önemli bakanlıklar bulunmaktadır³. Ancak, özellikle söz konusu tarihten sonra bir "Ermeni Meselesi"nin yaratıldığı görülmektedir⁴. Böylece de 125 yıl devam edecek ve önceleri Osmanlı Devletini, daha sonra ise Türkiye Cumhuriyeti'nin gündemini meşgul edecek olan sunî bir mesele ihdas edilmiştir.

19. Yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı Devletiyle hiçbir problem yaşamadan hayatlarını sürdüren, Avrupalı Büyük Devletlerin siyasi ve diplomatik gündeminde yer almayan Ermeniler, ne oldu da bir anda Osmanlı iç politikasının ve de uluslar arası diplomasinin gündemine girdi? Her şeyden önce her iki toplum arasında düşmanlıktan bahsetmenin mümkün olmadığı bir gerçektir. Peki bu durumda Ermeni Meselesini ortaya çıkaranlar kimlerdir?

Yukarıdaki sorunun cevabını dünya siyaseti ve konjonktüründe o dönemde meydana gelen köklü ve devrim niteliğindeki gelişme ve değişimlerde aramak gerekir. O dönemde dünyada iki önemli değişim ve gelişme yaşanmıştı. Birincisi, Sanayi inkılabının tabii sonucu olarak ortaya çıkan sömürgecilik, diğeri de Fransız İhtilali ve onun paralelinde ortaya çıkan milliyetçilik akımıdır. Tabii ki, Avrupalı Büyük Devletlerin dünyaya hakimiyet planlarında bu iki olguyu silah olarak kullanma eğilimine girmiş olmaları ve bunun bir parçası olarak da Osmanlı Devletine yönelik izledikleri politikaları dikkatle incelemek gerekmektedir.

Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkmasında Fransız İhtilalinin doğal etkisi olduğu gibi Batılı güçlerin tahrikleri ve teşviklerinin, Ermeni Kilisesi ve Patrikhanesinin, Ermeni komitalarının, misyoner faaliyetlerin etkisi de göz ardı edilmemelidir. Emperyalizmin temellendirdiği Şark Meselesi ve bunun sonucunda ortaya çıkan Ermeni Meselesi, Türkler ile Ermeniler arasında yıllarca sürecek olan düşmanlık tohumlarını ekmiştir.

Bunlardan özellikle misyonerlerin faaliyetlerinin ve yabancı okulların açılmasının ardından buralarda yetişen Ermeniler hangi cemaate veya mezhebe mensup ise o cemaati

³ Bkz. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı İnternet sitesi (www.mfa.gov.tr. On soruda Ermeni Meselesi, soru 3). Nitekim bir belgede de, Ermeni isyanlarının yoğunluk kazandığı 1895 yılında, merkez devlet dairelerinde ve bağlı olan yerlerde istihdam edilmiş Ermenilerin listesi yer almaktadır. Buna göre, Dahiliye Nezâretinde 15, Hariciye Nezâretinde 49, Adliye ve Mezâhib Nezâretinde 147, Sıhhiye Nezâretinde 4, Şûrâ-yı Devlet Dairesinde 5, Maliye Nezâretinde 40, Askeriye, Jandarma ve Fabrika-i Hümayûn Dairelerinde 308, Tophane-i Amire ve mülhakatında 110, Mekkâtib-i Askeriyede 12, Bahriye Nezâretinde 184, Maarif Nezâretinde 104, Rûsûmât Emânetinde 109, Defter-i Hakanî Nezâretinde 13, Hazine-i Hassa Nezâretinde 202, Ticaret ve Nafia Nezâreti ve Ziraat Bankasında 113, Şehmânetinde 58, Zabtiye Nezâretinde 284, Posta ve Telgraf Nezâretinde 288, Orman ve Ma'âdin ve Ziraat Nezâretinde 64, Divan-ı Muhâsebât'ta 3, Düvân-ı Umûmiye İdaresinde 257 ve Reji İdaresinde 264 kişi. B.4, Y.EE.(Yıldız Esas Evrakı), Nu.97/52-5, 23 Kânûn-ı sâni 1310/9 Şa'bân 1312(4 Şubat 1895).

⁴ 13 Haziran 1878'de Berlin Kongresi toplanarak, 13 Temmuz'da antlaşma imzalanmıştır. Berlin Antlaşmasında, Ermenilere muhtariyet yerine islahat formülü üzerinde anlaşarak, Ermeni ve Rusların görüşleri yumuşatılmak suretiyle konulan 61. Madde şu şekilde tespit edilmiştir: *Bâb-ı Âli, Ermenilerle meshun vilayetlerde mahalli ihtiyaçların lüzum gösterdiği tensikat ve islahatı vakit geçirmeksizin tatbik etmeyi kabul edecektir.* Bkz. M. Kemal Öke, *Ermeni Sorunu*, s. 78-79; Celal Bayar, *Ben de Yazdım.*, c. 5, s. 195. Ermeniler lehine yapılması kararlaştırılan "Anadolu Islahatı" hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Kavaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmed Şâkir Paşa(1838-1899)*, İstanbul 1993. Ayrıca bkz. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1984.

destekleyen ülkelere iş bulma veya kurma maksadıyla göç etmeye, oralarda yüksek tahsillerini tamamlamak üzere gitmeye başladılar. Böylece yüzyıllardır gözden kaçan Ermeniler bir anda Avrupa kamuoyunun ilgisini çekmeye başladı. Avrupa'nın ilgisi Ermenilere yeni bir siyasi zemin, yeni ufuklar açmaya başladı. Anadolu'daki misyoner okullarında eğitilirken Müslüman-Hıristiyan ayrımıyla yetiştirilen Ermeni gençleri Avrupa'daki eğitimlerinin ardından büyük bir kısmı Anadolu'ya tekrar dönerek yeni kuşak Ermenilerin eğitiminde rol aldılar. 19. Yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'dan dönen eğitimli Ermeni gençlerinin faaliyetleri Osmanlı Devletinin içinde yeniden bir yapılanma hareketine dönüştü. Bu hareket, Müslüman-Hıristiyan çatışmasından Türk-Ermeni çatışmasının başlangıcını teşkil etti. Böylece, Tanzimat'a kadar dini cemaat statüsünde olan Ermeniler, bu okullar ve misyonerler vasıtasıyla Avrupa ile kurulan temas sonucunda vatan, millet, milli kültür, bağımsızlık gibi kavramlardan haberdar ve bunları ideal edinen yeni bir liberal, milliyetçi Ermeni aydın sınıfı ortaya çıktı⁵.

19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, büyük devletlerin tahriki ve Ermeni milliyetçi liderlerinin ve din adamlarının tesiri ile Osmanlı Devletine karşı düşmanlığa yönelik, Ermenilerin fikirlerinde değişimler başladı. Bu vesile ile Osmanlı hükümetlerinin zaaflarından istifadeye yöneldiler. Ermeniler arasında ayrılık fikirleri yayılmaya başladıkça, İstanbul'daki Ermeni patriğinin Osmanlı Devleti'ne karşı sadakati de sarsılmaya ve tartışılmaya başladı. Ermeniler artık, millî maksatlarına ulaşmak için devlete karşı silahlı mücadele yöntemleriyle 1869'dan itibaren ihtilâl komiteleri kurmaya başladılar⁶. Bu aşamaya kadar Ermeniler hakkında yapılan her türlü düzenlemeler ve ıslahatlar da Osmanlı sınırları içerisinde kalarak yapılıyor, sınır ve ayrı bir vatan kavramından söz edilmiyordu. Fakat özellikle 1877-78 Osmanlı-Rus harbinden sonraki gelişmelerde ayrı bir Ermenistan'dan bahsedilmeye başlanmıştır⁷.

93 Harbi de denen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Ermeni meselesi için bir dönüm noktasıdır. Osmanlı Devletinin bu savaşta yenilmesi ve Rus ordularının İstanbul önlerine kadar geldikleri sırada bunu fırsat bilen Ermeni Patriği Nerses Varjabedian, Eçmiyazin Katolikosluğu aracılığıyla Rus Çarı'ndan Rusya'nın Doğu Anadolu'da işgal ettiği toprakları Osmanlılara geri vermemesini istemiştir. Hatta bununla da yetinmeyerek Ayastefanos'taki Rus karargâhına bizzat giderek Grandük Nikola ile görüşmüş ve Doğu Anadolu'nun Ruslar tarafından ilhakını, bu olmazsa bölgeye Bulgaristan'a olduğu gibi özerklik verilmesini, bu da mümkün değilse bölgede Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını ve bu ıslahat tamamlanincaya kadar Rus ordusunun geri çekilmemesini talep etmiştir. Patrik'in son talebi Ruslarca kabul edilmiş ve Ayastefanos Anlaşmasına 16. madde⁸ olarak girmiştir. Bu madde ile Rusların, Ermenileri himaye perdesi altında Doğu Anadolu'da siyasî ve ekonomik üstünlük elde

⁵ Osmanlı Devletinde misyonerlerin faaliyetleri ve Ermeni isyanlarının çıkışında rolleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Dilşen İnce Erdoğan, *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyancıları (1896)*, İstanbul 2008.

⁶ *Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri ve Besledikleri Emeller*, İstanbul, 1981, s. 9-12.

⁷ Ermenilerin Osmanlı toplumundaki yeri, Ermeni Mescesinin ortaya çıkışı ve 93 Harbine kadar olan gelişmeler için bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İkinci baskı, İstanbul, 1987; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Üçüncü Baskı, Ankara 1985; Kâmuran Gürün, "Ermeni Sorunu Yahut Bir Sorun Nasıl Yaratılır", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu Tebliğler ve Panel Konuşmaları*, İzmir, 1983, s. 15-28; Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, Ankara, 1993, s. 17-78; Kâzım Karabekir, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 1995, s. 23-146.

⁸ Ayastefanos Muahdesi: Madde 16- *Ermenistan'da Rusya askerinin istilası altında bulunup devlet-i aliyyeye iadesi lâzım gelen mahallerin tahliyesi oralarca devleteynin münasebet-i hasenesine muzir karışıklıklara mahal verebileceğinden devlet-i aliyyeye Ermenilerin mütemekkin olduğu eyaletlerde menafi-i mahalliyenin icab ettiği ıslahat ve tensikati bile ifate-i vakit icra etmekekligi ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkeslere karşı emniyetlerini istihsal etmekekligi taahhüt eder.* Celal Bayar, *a.g.e.*, c. 5, s. 194; Esat Uras, *a.g.e.*, s. 208-209.

etmesinden çekinen İngiltere, bölgedeki kendi çıkarlarını da düşünerek Berlin'de yeni bir toplantının yapılmasını sağlamıştır. 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşmasına, Ermenilere muhtariyet yerine ıslahat formülü üzerinde anlaşarak, Ermeni ve Rusların görüşleri yumuşatılmak suretiyle, 61. madde şu şekilde tespit edilmiştir: *Bâbîâlî, Ermenilerle meskun vilayetlerde mahallî ihtiyaçların lüzum gösterdiği tensikat ve ıslahatı vakit geçirmeksizin tatbik etmeyi kabul edecekleri*⁹. Böylece 61. madde ile Ermeni meselesi, uluslar arası bir mesele hâline gelmiş oldu.

Ermeni meselesi uluslar arası politikanın malzemesi haline gelmesi, Avrupa'da Ermeni diasporasının oluşması ve Avrupa'da lehlerine kamuoyu oluşması üzerine Ermeniler, yeni bir eylem planına geçtiler¹⁰. Planlarına göre, bir yolu bulunup hazır hale getirilen Avrupa Hıristiyan kamuoyunun dikkati çekilecek, Avrupa devletlerinin Bâbîâlî üzerindeki baskısı arttırılacak ve sonunda Osmanlı Hükümetini bir oldu bittiye getirmek için suikast, gösteri, baskın, katliam ve genel isyan metotları kullanılacaktı. Bu amaçlarını gerçekleştirebilmek için 1878 yılından itibaren ihtilalci terör cemiyetleri kurmaya başladılar¹¹.

Osmanlı Devletine karşı Ermeni terörünün tertipleycisi ve eylemcisi olarak olayların odak noktasını oluşturan komiteler, 1880'lerde kurulmaya başlanmışsa da, Ermeni Cemiyetleri denince şüphesiz akla 1886'da kurulan *Hınçak (Çan) Cemiyeti* ile 1890'da kurulan *Taşnak Cemiyeti* gelmektedir¹².

Hınçakyan Fırkası Programına göre, cemiyet maksatlarına "ihtilâl" vâsıtasıyla muvaffak olabileceklerine ve bunun için de "millî isyanlar" gerçekleştirmelerine inanmıştı. Bunun için de cemaâti hükûmete karşı tahrik etmek, ayrıca her fırsattan istifâde ederek hükûmetten ıslahat talebinde bulunmak, vergi vermemek, hükûmet aleyhinde her çeşit gösterilerde bulunmak tezini savundu. Ayrıca cemâat arasında isyan tohumları saçmak, çıkacak isyanları her tarafa yaymak ve memurlar arasında bulunan Türk-Ermeni bütün devlet taraftarı olan kişileri yok etmek, fırkanın gayeleri arasındaydı.

Asıl adı "*Ermeni İhtilal Cemiyetleri İttifakı*" olan Taşnak Cemiyeti'nden, maksat ise Osmanlı Devletinde genel boyutta ihtilâller ihdâs ederek, bağımsızlığı kazanmaktır. Bunun için gerekli yerlerde ihtilâl cemiyetleri teşkil edilecektir¹³.

Ermeni ihtilal cemiyetleri 1887'den sonra Osmanlı Devleti içerisinde ve Avrupa'da hızlı bir şekilde teşkilatlanmalarını tamamladılar ve isyan hazırlıklarını hızlandırdılar. Artık isyan için elverişli bir ortamın oluşmasını bekliyorlardı. Nitekim Ermeni cemiyetleri, Berlin antlaşması gereğince, Osmanlı Devletinin verdiği söze rağmen Ermeniler lehine ıslahatları yapmamasını bahane ederek 1890 yılından itibaren terör ve isyan hareketlerine giriştiler.

⁹ M. Kemal Öke, *Ermeni Sorunu*, s. 78-79; Celal Bayar, *a.g.e.*, c. 5, s. 195.

¹⁰ Hasan Babacan, "II. Abdülhamit Döneminde Ermenilerin Çeşitli Ülkelere Göçü ve Ermeni Diasporasının Oluşumu", *Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi Semineri*, 24-25 Nisan 2003, Balıkesir.

¹¹ Bayram Kodaman, *Ermeni Macerası*, s. 48.

¹² Nitekim 1891 yılından itibaren bu iki cemiyete mensup komitelerin öncülüğünde Anadolu'nun bir çok yerinde başlatılan, isyan, baskın ve suikast neticesinde Türk-Ermeni düşmanlığı yaratmıştır. Cemiyetler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Esat Uras, *1877-78 Osmanlı-Rus Savaşına Kadar Ermenilerin Türkiye'deki Durumu*, Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi, c.3, İstanbul 1989, s.19. Ayrıca bkz Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler.*, İstanbul 1983, s. 62-64.; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi.*, İstanbul 1987, s.421 v.d.; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 1983, s.126-129.

¹³ Hınçakyan Fırkası ile Ermeni İhtilal Cemiyeti Programlarının orijinali ve tamamı için bkz. Ahmet Halaçoğlu, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, İstanbul 2005, s.28-41.

Ermeniler, 1895 yılında özellikle Hınçak komitesi üyelerinin kışkırtmaları sonucu Anadolu'nun pek çok kasaba ve vilayetinde olaylar çıkarttılar. Anadolu'daki bütün İngiliz Konsolosları da, 1895 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında komite faaliyetlerinin her an olaylar çıkmasını mümkün kılacak düzeye eriştiğini bildirmişlerdir¹⁴. Bu olaylarda Ermeni komiteleri, Türklerin yanı sıra kendilerine katılmayan Ermenilere karşı da cinayetler işlediler ve kundaklama faaliyetlerinde bulundular¹⁵.

Ermeniler tarafından Anadolu'nun pek çok vilayetin ve kasabasında çıkarılan isyanların ve olayların önemli olanları, kronolojik sırayla aşağıdaki gibidir:

- 8 Aralık 1882 Anavatan Müdâfileri Olayı
- Mayıs 1889 Armenakan çeteleriyle müsâdeme
- Ağustos 1889 Musa Bey Olayı
- 20 Haziran 1890 Erzurum isyanı
- 15 Temmuz 1890 Kumkapı nümâyişi
- 1892-1893 Merzifon, Kayseri, Yozgat Olayları
- Ağustos 1894 Birinci Sasun isyanı
- 16 Eylül 1895 Zeytun(Süleymanlı) isyanı
- 29 Eylül 1895 Sivas, Divriği
- 30 Eylül 1895 Bâb-ı Alî Olayı
- 2 Ekim 1895 Trabzon
- 6 Ekim 1895 Elâzığ, Eğin
- 7 Ekim 1895 Kayseri, Develi
- 9 Ekim 1895 İzmit, Akhisar
- 21 Ekim 1895 Erzincan
- 25 Ekim 1895 Gümüşhâne
- 25 Ekim 1895 Bitlis
- 26 Ekim 1895 Bayburt
- 27 Ekim 1895 Maraş
- 29 Ekim 1895 Urfa
- 30 Ekim 1895 Erzurum
- 2 Kasım 1895 Diyarbakir
- 2 Kasım 1895 Diyarbakir, Siverek
- 4 Kasım 1895 Malatya
- 7 Kasım 1895 Elazığ, Harput
- 9 Kasım 1895 Elâzığ, Arapkir
- 15 Kasım 1895 Sivas
- 15 Kasım 1895 Sivas, Merzifon
- 16 Kasım 1895 Antep

¹⁴ Kâmuran Gürün, *a.g.e.*, s.154.

¹⁵ Esat Uras, *a.g.e.*, s. 478 v.d.; Kâmuran Gürün, *a.g.e.*, s. 149-61.

- 18 Kasım 1895 Maraş
- 22 Kasım 1895 Muş
- 3 Aralık 1895 Kayseri
- 3 Aralık 1895 Yozgat
- 1895-1896 Zeytun isyanı
- 2 Haziran 1896 Birinci Van isyanı
- 14 Temmuz 1896 Osmanlı Bankası baskını
- Temmuz 1897 İkinci Sasun isyanı
- 21 Temmuz 1905 Sultan II.Abdülhamit'e suikast
- 14 Nisan 1909 Adana isyanı

Görüldüğü üzere, sadece 1895 yılı içerisinde, 27 civarında Ermeni isyanı ve olayı meydana gelmiştir. Anadolu'da çıkan bu Ermeni isyanlarının her birinin tek tek incelenmesi halinde, bugüne taşınmış bulunan Ermeni sorununun daha iyi bilinmesine yardımcı olunacaktır. Ancak bu olaylarda Ermenilerin asıl gayesinin, isyan çıkarılan yerlerde bağımsız bir Ermeni Devleti kurmak olmayıp, Avrupa kamuoyunu yanlarına almanın yanında, bölgedeki Müslüman ahaliyi korkutarak göçe zorlamak ve bölgede Müslümanlara oranla az olan nüfus üstünlüğü elde etmek olduğu, isyan çıkan yerlerdeki nüfus oranına bakılacak olursa kolayca anlaşılır¹⁶.

A- DİYARBAKIR, ARABGİR, HARPUR, MERZİFON, HAVZA, AMASYA VE MALATYA'DA MEYDANA GELEN ERMENİ AYAKLANMALARI İLE İLGİLİ LÂYİHA¹⁷

Ermeni meselesi hakkında, olayların patlak verdiği yıllarda Osmanlı hükümetince, sanki gelecek yıllarda devletin karşısına bir problem olarak çıkacağı bilinmişçesine, raporlar tutulmuştur. Bu cümleyi özellikle vurgulamak istedim, çünkü bazı Avrupalı bilim adamları konuya önyargılı yaklaşp, Türk belgelerin güvenilirliğinden bahsetmektedirler. Türk belgelerinin güvensizliğini savunan kişiler niçin yabancı belgelerin ve Ermeni kaynaklarının doğru kabul edildiğini açıklamak zorundadırlar.

Sunduğumuz ve toplam 15 sayfa olan lâyiha, Diyarbakır, ArabgİR, Harput, Merzifon, Havza, Amasya ve Malatya dolaylarında karışıklığı yatırtmak üzere padişah tarafından görevlendirilen Erkân-ı Harb İkinci Ferîki Abdullah b. Rüstem'in yaptığı tahkikat ve gözlemleri sonucunda kaleme aldığı ve merkeze sunduğu lâyihadır¹⁸. 1896 tarihinde yazılmış olan lâyihada, 1895 yılında, yukarıda ismi geçen yerleşim birimlerinde meydana gelen Ermeni olayları anlatılmaktadır. Lâyiha genel olarak değerlendirilince, yukarıda ismi geçen şehir ve kasabalarda Ermeni olaylarının başlamasıyla ilgili çok çarpıcı bilgiler edinilebilir. İşte biz ilk olarak aşağıda, söz konusu bölgelerde çıkan Ermeni ayaklanmaları hakkında daha

¹⁶ Giriş kısmında yer alan bilgiler büyük ölçüde "Bir Ermeninin İtirafı(1895 Maraş ve Zeytun Olayları)" isimli kitabımızdan yapılan alıntılarla yazılmıştır. Ermeniler kimdir, Ermenistan neresidir, Türk idaresinde Ermeniler, Ermeni-Türk İhtilafının başlaması ve Ermeni tedhiş komitelerinin kuruluşu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Halaçoğlu, *Bir Ermeninin İtirafı(1895 Maraş ve Zeytun Olayları)*, Ankara 2007, s.15-33.

¹⁷ Defter şeklinde hazırlanmış ve toplam 10 yapraktan (15 sahife) oluşan lâyiha hakkında bkz. BA, Y.PRK.ASK.(Yıldız Perakende Askerî), 109/69, 9 Ş. 1313(24 Ocak 1896).

¹⁸ Lâyihanın kelime anlamı, düşünülen bir tertip ve tasavvuru mübceyyin olarak kaleme alınan takrirdir. Takrir ise resmî dairelerden sadrazamlığa gönderilen yazıdır.

çok teferruat edinmek isteyenler için lâyihanın orijinal transkribini verdik¹⁹. Daha sonra ise bu transkrib doğrultusunda kendi değerlendirmemizi de koyarak, genel bir yorum yapmaya çalıştık.

1- Lâyihanın Transkribi

(s.1)Eyâlât-ı ma'lûme dâhilinde âhîren tahaddüs itmiş olan iğtişâşâtın esbâb ve mâhiyâtı hakkında hârice bir takım erâcif 'aks itdirmekle tervîc-i mefâside çalışanlar bulunması muhtemel olmasına ve kulları da irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî üzerine iğtişâşât-ı vâkı'ayı teskîne me'mûr olanlar meyânında bulunduğuma mebni bu mes'eleye müteferri' ve tahkîkât-ı sahiha ile müşâhedât-ı mahsûsaya müstenid ba'zı ahvâl ve hakâyıkı 'arz ve teşrih itmeği vezâ'ifden 'add iderim.

Her hangi mahallde iğtişâş zuhûr itmiş ise sebebi Ermenilerin tecâvüzât-ı 'adîde ve mütekaddimesi olmuştur.

Ehâli-i islâmiyenin ilcâ-yı ta'assubla teba'a-i hristiyâniyeye ta'arruz itmelerine nasıl ihtimâl virilsin ki diyânet-i celîle-i islâmiye böyle bir ta'arruzun vukû'una mâni' olur. Ma'lûmdur ki ta'assub bir adamın mensûb olduğu dine şiddet-i irtibâtı dimekdir. Her hangi kavmin olursa olsun kanâ'at-ı vicdâniye ve ihtisâsât-ı mahsûsasını ba'zı şerâ'it-i hafife ile himâye itmek dîn-i mübeyyin-i islâmın ahkâm-ı esâsiyesinden olub bu dinde ta'assub ihtiyar idenlerin ise hiçbir kavim ve mezhebe ta'arruz itmemeleri tabî'îdir. Bin bu kadar seneden beri havâli-i şarkıyyede tahaddüs itmiş olan ahvâl ve vakâyi'e karşı bu kadar uyan ve mezâhibin ta'arruzdan masûn kalmasına şerî'at-garâ-yı Muhammediye'nin eser-i himâyeti olmakdan başka bir nazarla bakılamaz. İtlâf ve tahrib-i hukuk ümemin en muhikk kavâ'idinden 'add olunduğu bir zamanda zuhûr ile her dürlü ahkâm-ı 'adl ve hakkâniyeti te'sîs ve ibrâz iden Osmanlılar dahî şu altıyüz sene zarfında seyfen râm itdikleri akvâmın hayat ve mezhebini muhâfaza-i mahsûsa tahtında bulundurmakla isbât-ı 'ulüv-ı cenâb eylemişlerdir. Terbiye-i mezhebiye üzerine mü'essis olan o hissiyât değışmemiştir ve değışmek ihtimâli de yokdur.

İğtişâşât-ı ahîreyi tevliid iden Ermeni kıyâmlarına gelince: Bu kıyâmın sebep-i müstakilli bugün muhtelif (s.2) kanunlarla idâre olunan akvâmı bile devlet-i metbû'aları 'aleyhine kaldıran ve kaldırmakda bulunmuş olan sevdâ-yı istiklâlin Ermeni sâkin olan vilâyetlerde islâhât icrâsı lüzûmunu mutazammın olmak üzere Berlin Mu'âhede-nâmesine derc olunan bir fıkra münâsebetiyle Ermeni hevâdârânının dimağına intikâl itmesi olmuştur. Fakat mîkdâr ve kuvvetce ehâli-i islâmiye ile nisbet kabul idemeyecek derecede za'if bulunan Ermeniler (şerâ'it-i muhîtiyye) nin müsâ'adesizliğini îcâb itmiş oldukları bir ka'ide vâsıtasıyla cebr ve ikmâl itmek istemişlerdir ki bu ka'idede (mağlûbiyetden istifâde) itmekdir.

Şu son sekiz on sene zarfında ittihâz itmiş oldukları meslekle mu'âmelât-ı câriye delâ'il ve teşrihâtıyla isbât ider ki Ermeniler ne sûretle olursa olsun ehâli-i islâmiyeyi tehyîc ile kendilerini bunların şiddet-i muhakkasına hedef itmek ve bu sûretle kalub 'âmmeye ilka idecekleri hiss-i rikkatden istifâdeye çalışmak maksadını ta'kîb itmişler ve ihtimâl ki bu yolda gösterecekleri fedâkârlığın semeresiz kalmayacağı va'adını hâricden almışlardır. Ermeniler

¹⁹ Metin transkribe edilirken genel transkrib kurallarına uyulmuştur. Metinde parantez içerisinde verilen rakamlar, lâyihanın orijinal sayfa numaralarını göstermektedir.

yedinde tutulub da el-yevm hükûmet-i seniyye nezdinde bulunan evrak-ı muzırre ve matbû'a vesâ'ire bu ciheti isbât ve tavzîh ider.

İğtişâât-ı vâkı'a Avrupa'nın her yerinde görülmüş olan şûrişlerin bir 'aynı iken ecnebilerin buna leffgîr(?) (katl-i 'âmm) nâmını virerek ehemmiyetini tecsîm ve şekl ve mâhiyetini başka yolda tersîm itmeleri hakikat-i hâle mugâyir olduğundan erbâb-ı 'adl ve insâf nazarında makbûl olamaz.

Ermeni iğtişââtı hatve-bi-hatve ta'kîb ve tedkîk olundukda muttarid bir programla ve bir emr ve maksada tâbi' olarak hareket itmiş oldukları görülür.

Âhîren pâyitaht-ı saltanat-ı seniyyede ikâ'ına cür'et itdikleri şûriş günlerinde Anadolu'nun uzak yakın her tarafında nümâyişler icrâsına müsâra'at ve hatta âtîde tafsil idileceği vechle Diyarbekir gibi eyâlât-ı ba'idede bile (s.3) mekâtib ve ma'âbidi ta'tîl ve dükkânlarını sedd ile mahzar-ı 'umûmî tertîb ve idâre-i 'âdile-i Osmâniye'yi 'alenen tenkîd itmek gibi tehyîcât-ı fesâd-cûyâneye cür'et itmeleri fikirlerinin 'aynı cereyân dâhilinde bulunmuş olduğunu her vicdâna kanâ'at-bahş olacak sûretde tebyîne kâfidir.

İğtişâât esnâsında ele geçirilmiş olan Ermeni evrâk-ı muzırresi arasında zuhûr iden şarkılardan bir çoğu Ermenileri ehâl-i islâmiye 'aleyhinde sevk ve tehyîc idecek ve hatta İslâmların mâl ve cânına ta'arruzu mübâh gösterecek telkînât-ı menfûreyi muhtevî olduğu müşâhede idilerek hükûmet tarafından bir kısmı mahkemeye tevdi' ve bir takımı Bâb-ı 'Âlf cânib-i sâmîsine 'arz ve takdîm kılınmıştır.

Ermenilerin yalnız ıslâhât talebiyle kıyâm itmemiş oldukları eyâlât-ı ma'lûme dâhilinde ıslâhât icrâsına teşebbüs buyurulduktan sonra da tervîc-i mefâside devâm ve bu ıslâhâta imtiyâz nâmını virerek ehâl-i islâmiyeyi bu münâsebetle de tehyîce ikdâm itmelerinden ma'lûm olur. Tahkîkât-ı resmîye ile sâbit olduğu üzere gâh ve bî-gâh bir takım Ermeniler Çerkes ve zabtiye kıyâfetine girerek rast geldikleri Müslüman köylerinin bir kısmını "Ermenileri urunuz o yolda emr gelmiştir" gibi ilkâât-ı fesâd-cûyâne ile ve bir takımını da "Bu havâli Ermenilere virildi. Artık sizden 'asker ve vergi alınmayacaktır. Her sûretle rahat ideceksiniz ve güzel me'mûriyetlerde istihdâm olunacaksınız" gibi iğfâlât-ı hâ'inâne ile ızlâle çalışmışlardır.

Her taraf nâ'ire-i iğtişâş içinde bulunduğu bir zamanda bile Ermeni milleti efrâdından Malatyalı Sirob oğlu Karabet'in Malatya sancağı muzâfâtundan Ağcadağ kazası dâhilinde Dömekli karyesiyle diğer onbeş karyede mütemekkin Kızılbaşları ızlâl ile küfrü ve garâbetle mâlî bir mezheb-i ihtirâ' iderek beşyüzü mütecâviz Kızılbaşı hükûmet-i seniyye 'aleyhinde 'isyân itdirmiş ve fakat sâye-i satvet-vâye-i hazret-i pâdişâhîde sevk olunan müfreze-i askerîye ma'rifetiyle cem'iyetleri berbâd (s.4) ve erbâb-ı şakâvet ve mefseadet tenkil olunmuştur.

Vilâyât-ı sitte dâhilinde icrâ olunacağı i'lân buyurulan ıslâhât her sınıf teb'a-i mes'ûde hazret-i pâdişâhînin bir kat daha te'mîn-i hukuk ve refâhiyetinden 'ibâret iken buna imtiyâz nâmını virerek isteyerek asırlardan beri hânedân-ı hilâfete habl-i metîn sadâkat ve 'ubûdiyetle merbût bulunan Müslümanlarla mezâhib-i sâ'ire ashâbını ye's ve heyecâna düçâr itmeğe çalışmaları da Ermenilerin fitneyi ikâza masrûf olan harekât-ı reddiyelerindendir. Ma'mâfih arzu itdikleri fesâd-ı 'umûmînin bu gibi ilkâât ve tahrîkât ile de zuhûr idememekte olduğunu gören erbâb-ı mefseadet her dürlü cür'et ve fedâkârlığı ihtiyâr ve her tarafca ta'arruzât-ı fi'ileyeye ihtiyâr iderek ba'zı yerlerde cevâmî-i şeriffeye hücum itmek ve ba'zı mahallerde 'ulemâ ve eşrâf-ı islâmiyeyi katl veya tahkîre cür'et eylemekle nâ'ire-i fesâdi ikâd

itdikden ve içlerindeki zî-kıymet eşyâyı zâten hânelerine nakl itmiş oldukları dükkânlarını ihrâk eyledikten sonra evlerine tahassünle evvelce ihzâr eylemiş oldukları metris ve mazgallardan büyütl ve ehâl-i islâmiye üzerine kurşun ve humbaralar yağdırmışlardır. Bu humbaralar ihtirâ'ât-ı cedîdeden olub cem'iyet-i beşeriyenin âsâyiş ve intizâmını ihlâlê çalışın anarşistler yedinde câ-be-câ görülmüş olan humbaraların 'aynıdır. İsti'mâl itmiş oldukları esliha ise her nevi' âlât-ı cârihadan başka fırinka, martini, vincestür, kapaklı vesâ'ir nevi' tüfenklerdir.

Ermenilerin her taraftaki kıyâm ve hareketleri tedkik olursa erbâb-ı fesâd ta'arruzda bulunan istilâ ordusunun düşman memleketinde kuvâ-yı cesîmeye tesâdüf ider itmez hâl-i tedâfü'i ahz itmesine temâmen müşâbe olmak üzere fitneyi ikâz idinceye kadar tecâvüz ve andan sonra müdâfa'a hâlinde görülür.

Dâ'ire-i iğtişâşın bu kadar tevessü'le ihtilâlin böyle bir şekl-i müdhiş ahz ideceğini tahmîn idememiş (s.5) olduklarını ve fesâdın bu sûretle hânman-suz olacağını evvelden takdîr ile erbâb-ı şerr ve mefsedet hükûmet-i seniyyenin 'adâletine 'arz eylememeleri bu felâketi icâb eylemiş bulunduğunu Ermeni mu'teberânından bir çoğunun lisân-ı telehhüf beyânından işittim.

Tecâvüzât-ı mütekaddimenin Ermeniler tarafından vukû'a getirildiğine Mardin, Ergani Ma'deni, Tokad, Hazro kasabalarını misâl makâmında 'arz iderim. Bunlar mu'areke-i ihtilâliye dâhilinde olmakla beraber iğtişâşdan masûn kalmışlardır. Çünkü Mardin kasabasında mütemekkin Ermeniler Arabca ile mütekellim olub başka lisâna vâkıf olmamalarından dolayı Ermeni komitesinin ilkâat ve tehyicâtını telakki idemeyerek râbita-i lisâniye ile merbûtl buldukları ehâl-i islâmiyeye dâ'imâ âsâr-ı muhâdenet göstermişler ve Müslümanlar da Ermeni vatandaşlarını galeyâna gelmiş olan ba'zı 'aşâ'ire karşı bi'l-fi'l müdâfa'aya şitâb iderek bir Ermeninin burnu kanamamış olduğu hâlde yirmiye mütecâviz ehl-i İslâm bu yolda fedâ-yı cân itmişlerdir. Ergani Ma'deni'ndeki Ermeniler mikdârca kalil ve hüsn-i hâl ve ma'âşeret cihetine sâlik olmalarından dolayı bunların ta'arruzdan masûniyetine islâmlar tarafından son derecede bezl-i mesâ'l idildiği ve Hazro(?) kasabası ile kurâ-yı mütecâviresindeki ehâl-i hristiyâniye dahî erbâb-ı fesâd tarafından 'isyâna da'vet olduğu sırada 'âkıbet-i hâli derk ve teferrüsle hânedân-ı mahalliden Seyfeddin Bey'e mürâca'at ve fenâlıkda bulunmayacaklarını te'mîne müsâra'at itdiklerinden hepsinin cân ve mâl ve 'ırzı muhâfaza ve bir iki def'a âsâr-ı heyecân göstermiş olan 'aşâ'ir-i mütecâvireye karşı İslâmlar tarafından fi'ilen müdâfa'a olduğu me'mûrîn ve ruhbân-ı ecnebiyenin bi'z-zât müşâhede itmiş oldukları hakâyıkdandır.

Tokad kasabası Ermeni fesâdının birkaç seneden beri cevân-gâhı kesilmiş olmakla beraber bu gibi fitne-i 'azîmenin ma'mûriyet-i mahalliyeyi imhâ ve refâhiyet-i 'umûmiyeyi ifnâyâ sebep olacağını dîr-endişâne mütâla'a iden ba'zı Ermeni 'ukalâsı hükûmet-i mahalliyenin da'vet ve nasîhati üzerine içlerindeki fesededen elli kadarını hükûmet-i seniyyeye teslîm ve vatanlarının (s.6) şûriş ve harâbîden masûniyetini bu sûretle te'mîn idebilmişlerdir ki bunlar ehâl-i islâmiyenin her hâl ü kârda erbâb-ı fesâda karşı tedâfü'i bir meslek ihtiyâr iderek ta'arruzdan son dereceye kadar ihtinâb itmiş olduklarına birer delil-i müskit 'add olunabilir.

Tarafeyn maktûlü arasındaki nisbetsizliğe gelince:

Mağlûbiyetden istifâde maksadıyla hareket itmekte olan Ermenilerin inzâr ve rikkat-i 'umûmiyeyi celb için 'an-kasdin mikdâr-ı vefiyâtı i'zâm iderek 'âlemde vücûdları ve sicill-i

nüfusda kayıtları olmayan veya olub da bir iki ay evvel koleradan veya başka bir sebepten terk-i hayât itmiş olan eşhâsı bu meyânda zikr ile te'yîd-i müdde'âya çalışmaları ve fitneyi ikâz idinceye kadar hâl-i ta'arruzda bulunarak kendilerinden ziyâde cengâver ve isti'mâl-i silâha muktedir olan İslâmlara açıktan açığa hücum itmiş olmaları maktûllerinin miktârını hadd ve hakikatden ziyâde i'zâm itmiş olduğu gibi bu yolda desâ'isi irtikâba mecbûriyet görmeyen Müslümanların maktûllerini meydânda ve ayaklar altında bırakmak istemeyerek berâber götürmeleri dahî vefiyât-ı islâmiyenin 'adedi vukû'undan dîn görünmeğe sebep olmuştur.

Ma'rûzât-ı vâkı'a-i kemterânemi te'yîd ve tevsîk için hedef-i iğtişâş olmuş olan mahallerde şûrişin sûret-i zuhûrunu da ber-vech-i zîr 'arz iderim:

Diyarbakir Vukû'âtı: Geçen şehr-i Eylûl evâhîrinde asâyiş tamâmen mevcûd ve cüz'î külli bir sebep ve münâsebet mefkûd olduğu hâlde milel-i hristiyâniyenin emniyet veistirâhati mefkûd idüğü bahânesiyle Ermeniler dükkânları (s.7) sedd ile kileselerde ictimâ' ve cebr ve tehdîd ile milel-i sâ'ire-i hristiyâniyeyi de dâ'ire-i mefsedete idhâl iderek üç gün üç gîce mütemâdiyen çan çalmak gibi nümâyişlerle efkâr-ı 'unûmiyeye heyecân bahş olmak istemişler ve teşkîli hayâl-i hâmendede(?) buldukları Ermenistan'a Diyarbakir vilâyeti de idhâl ve ilâve olunmak için mazbata tanzîm ile fesâdın mukaddemâtını tehiyye ve ihzâr eylemişlerdir.

Sâye-i kudret-vâye-i hazret-i pâdişâhîde asâyişin bu gibi nümâyişler karşısında da pâber-câ-yı istikrâr olduğunu gören Ermenilerin hafî ve celî ihdâs-ı vekâyi'a gayret ve tecâvüzlerini 'ulemâ-yı islâmiyeden ve Özdemiroğlu Osman Paşa merhûmun ahfâdından Sin(?) câmi'-i şerîfi hatîbi Hâfız Ömer Efendi'yi sokak ortasında tahkîre kadar cür'etle efkâr-ı islâmiyeyi tehyîce sarf-ı makderet itmelerine de ehâl-i islâmiye tecâvüzât-ı mütekaddimenin tevlîd idebileceği mes'ûliyet-i maddiye ve ma'neviyeden ihtirâzen temkîn ile mukâbele itmeleri üzerine Ermeni fedâ'ileri geçen Teşrîn-i evvel'in yirminci Cum'a günü Müslümanlar salât-ı Cum'a'yı edâ için ca'milerde buldukları sırada Câmi'-i Kebîr, Fâtih Paşa, Behram Paşa, Ali Paşa, Sin ve Arabşeyh câmi'lerine hücum iderek kadın erkek bir hayli islâmî câmi'lerin havlu ve etrâfında şehîd itmeleri vak'anın mebd'e-i zuhûru olmuştur. Câmi'lerde maktûl olan ehâl-i islâmiyenin miktâr ve hüviyetiyle hristiyan maktûllerinin 'adedi ve ba'zısının hüviyeti hükûmet-i seniyye nezdinde mahfûz zabıt-nâmelerle tabîb raporu gibi vesâik-i mu'tebere delâletiyle ma'lûmdur. Her yerde olduğu gibi Diyarbakir'de de ikâ' itmiş oldukları harîkin Ermeniler tarafından vukû'a getirilmiş olduğuna yangının Ermeni hânelerinden atılan kurşunlara ma'rûz bir sokakdan ve beş mahalden zuhûr itmesi ve harîkin itfâsına çalışan me'mûrîn (s.8) ve 'asâkir ile Beledî Çavuş ve Tulumbacılarına bile kurşun atarak yangının Anadolu'daki ma'âbed-i islâmiyenin en cesîmi olan câmi'-i kebîre doğru tevsî'-i dâ'ire-i sirâyet itmesine çalışılması ve bunlardan başka muhterik olan sekiz yüz yetmiş sekiz dükkândan altı yüz yetmiş yedisinin cevâmi' ve mesâcid evkafı ile ehâl-i islâmiyeye 'â'id olması kat'iyyen delâlet itmekdedir.

Hâdise esnâsında islâmîdan yüz otuz maktûl ve yüz mecrûh ve hristiyanîdan dahî dört yüz seksen maktûl ve yüz elli mecrûh vukû' bulduğu ol-bâbdaki tahkîkât ile tezâhür itmiştir. Ehâl-i islâmiyenin Ermenilere karşı tedâfü'i bir meslek ittihâz eylemiş olduklarına İslâm mahallâtında kâ'in olan beş yüz kadar hristiyan hânelerinden içlerinden kurşun atılmaması cihetiyle her sûretle ta'arruzdan masûn kalmaları bir delîl-i diğerdur. Ermenilerin evlerden başka bir takım kiliseleri de dam ve pencerelerinde metrisler yaparak ma'bed hâlinde ihrâc ile tabya şekline ifrâğ itdikleri bu meyânda müşâhede olunmuştur.

Hâdisenin müddet-i devâmı olan kırk sekiz sâ'at zarfında Ermeni mu'teberânı hânelerinden câ-be-câ atılan kurşunlarla humbaralar hükûmetce ittihâz edilmiş olan tedâbir-i teskîniyenin hüküm ve te'sîrini ta'dil edecek derecede kesretli olmakla berâber ehâlî-i islâmiyenin emr-i hükûmete kemâl-i itâ'at ve inkiyâdından nâşi teskîn-i fitneye muvaffakiyet hâsıl olmuştur.

Arabgîr Vukû'âtı: Arabgîr kazâzında mütemekkin Ermenilerin hâricle kesret-i ihtilâtu olmak ve kasaba dâhilindeki ehâlî-i islâmiyeye nüfusca gâlib bulunmak cihetiyle öteden beri hafî ve celi fikr-i mefsedete hidmet itmekde ve bu sûretle kazâ-yı mezkûru (s.9) 'âdetâ temâyülât-ı ihtilâliyenin bir merkezi makamına koymakda bulunmuşlardı. Müslümanlar hakkında bir katl-i 'âmm itmek menvî-i zamîrleri olup bu mel'anetin esbâb-ı evveliyelerini bir çok esliha-i mükemmele ve âlât ve eczâ-yı nâriyye ve sâ'ire tedârik ve idhâr itmekle ihzâr eylemiş oldukları da gerek vak'a esnâsında isti'mâl itmiş oldukları ve gerek iğtişâştan sonra hükûmetin ele geçirmiş bulunduğu esliha ve humbaralar delâletiyle ma'lûm olmaktadır. Bunların bu sûretle i'dâd-ı esbâb-ı fesâd itdiklerini bir dereceye kadar hiss itmiş olan ehâlî-i islâmiye ise mugâyir merzi-i 'alî bir gûnâ ahvâl-i vukû'uyla âtiyyen bir mes'ûliyet teveccüh itmesinden ihtirâzen hazm ve sükût-i iltizâm itmişlerdir. Senelerden beri fesâda müheyâ bulunan Ermenilere karşı İslâmların müdâfa'a-i nefis idebilmeleri için on hânedeki bir silâh bile bulunmaması ve bu sırada evlerine ilticâ iderek çocuk çocuk feryâda başlaması üzerine hâricdeki ekrâd kasabaya dâhil ve mukabeleten isti'mâl-i silâha mecbûr olarak tecâvüzât-ı vâkı'ayı men'e çalışdıklarından Ermeniler hem kendi hânelerini ve hem ekseriyetle İslâm malı olan birkaç yüz dükkân ve bir hayli hân ile birkaç hâneci âsâr-ı 'atîkadan olan câmi'-i kebir ile dershâne ve kitâbhâne ve medâris-i islâmiyeyi kumbaralarla ihrâk eylemişlerdir. Câmi'in ihrâkından dolayı terettüb edecek mes'ûliyeti de İslâmlara tahmîl ve bu sûretle setr-i habâset itmek fikriyle kendi kiliselerini de ihrâka teşebbüs itdikleri hiss olunması üzerine men'-i mefsedet için sevk olunan 'asâkir-i şâhâne üzerine dahî hücum itmişlerse de çalınan imdâd borusuna Binbaşı İlyâs Efendi mîkdâr-ı kâfi 'askerle yetişerek bir gûnâ fenâlîğe ve kiliseyi ihrâk itmelerine meydân virmemiştir.

Arabgîr vukû'âtında her dürlü tecâvüzât ve ta'arruzâtın Ermeniler tarafından vukû' bulduğuna delâlet edecek ahvâlden biri de fesâd komitesine dâhil olan bir takım eşirânın vukû'âtından evvel rü'esâ-yı ekrâda mürâca'atla " Bu havâli Ermenistan oldu. Sizi pek büyük me'mûriyetlerde istihdâm ideceğiz. Kasabadaki (s.10) İslâmlarla bir mu'ârazamız vâki' olursa bî- taraf durumuz" gibi iğfâlâta cür'et itmeleridir. Harîkten ehâlî-i islâmiyenin daha ziyâde mutazzarlı olması da bu hıyânete mütecâsir olanların Ermeniler meyânında bulunduğu delâlet ider. Yangın esnâsında toplanmış olup da Ermenilerin yağma nâmını virdikleri eşyâ ise bi'l-âhire hükûmet-i mahalliye vâsıtasıyla ashâbına i'ade olunmuştur.

Harput Vukû'âtı: Geçen Teşrîn-i evvel'in yirmi altıncı Perşembe günü sâ'at on buçuk raddelerinde Kesrik karyesinde mütemekkin Ermeni mu'teberânından Yağcıyan Kırkor Efendi'nin hânesinden atılan birkaç el silâhın 'ulemâdan İstanbullu-zâde Mustafa Efendi'yi ayağından ve Bekir Efendi-zâde İsmâ'il Efendi'yi elinden ve Vartafilli Ali Efendi'yi dahî kolundan cerh itmesi ve zâten birkaç gün mukaddem lüzûm ve münâsebet olmadığı hâlde Harput kasabasında dükkânlarını kapamaları ve bilâd-ı mütecâvirede Ermeniler yüzünden vâki' olan iğtişâmın efkâr-ı 'umûmiyeye bir te'sîr-i mahsûsu bulunması üzerine ehâlî-i islâmiye tarafından da müdâfa'a-i nefse mecbûriyet görülerek Ermenilerden üç maktûl ve üç mecrûh vukû' bulmuştur. Vak'adan haberdâr olan ekrâd dahî tecemmü' iderek karye-i mezkûre civârında kâ'in Hüseyin karyesinde bulunan Ermeniler tarafından atılan kurşunlardan bir

borizen onbaşı ile birkaç kürd maktûl olmalarından dolayı ekrâd-ı merkûme de galeyâna gelmiş ise de sevk olunan 'asâkir-i şâhâne ile iğtişâş teskîn olunabilmiş ve hasbe'l-mevki' pek ziyâde büyüme isti'dadını hâ'iz olan iğtişâşât-ı mezkûrenin tevessü' itmeksizin mübeddel-i sükûn olması 'asâkir-i nusret-mâeser-i hazret-i pâdişâhînin ikdâm-ı tâmmı eseri bulunmuştur.

Merzifon Vukû'âtı: Merzifon'daki vukû'âtın zuhûru emrinde Ermeniler tarafından sarf olunan mesâ'î-i mefsedet-cûyâne inzâr-ı ağyârdan bile istitâr idemeyecek derecelerde vâzih şu son senelerde görülen (s.11) her dürlü Ermeni vekâyi'-i ihtilâliesinde Merzifon'un bir mevki'-i mahsûs işgâl itdiği muhakkaktır. Ezcümle birkaç seneden beri Ermenilerin diyânet-i mübeccele-i islâmiye ve hilâfet-i kebîri ile saltanat-ı seniyye aleyhinde 'azviyyât hâvî yafta yapışdırmak gibi tehyîcât ile bir fesâdı da'vete çalışdıkları da mu'âmelât-ı sâbika delâletiyle ma'lûm olur. Hatta islâma mahsûs olan cesm ve müceddid mekteb-i rüşdiyyi hafiyen derûnundaki İslâm bekci ile berâber ihrâk itdikleri gibi bu yangın etrâfada sirâyet ve sarf-ı islâma 'â'id bir çok medâris ve cevâmî' ve büyü ve dekâkin ile eşyâ ve sâ'ireyi hâk ile yeksân iderek bir çok İslâm 'â'ilelerini sefil ve perîşân bir hâle düşürmüştür. Mektebin muhterik olmasına te'essûf iden Müslümanlara size mektebin ne lüzûmu var der gibi tahkîr ve tehyîci mutazammın cevâb i'tâ itdikleri ma'ül-istiğrâb görülmüş idi. Yedi karyeler nâm mahalle gelmiş olan Ermeni eşkiyası üzerine sevk olunan süvâri Mûsa onbaşının mafiyetle berâber kasabaya 'avdet iderken Ermenilerin meşhûr manastırlarını hâvî olan Kör karyesinde Ermeniler bunlara hücum ile silâh isti'mâl eylemişlerse de bi'l-mukâbele bir kaç itlâf olunmakla tecâvüzât-ı vâkı'a men' olunabilmiştir. Daha garibi şudur ki hâdiseden birkaç gün mukaddem silâh altına celb ve cem' olunan 'asâkir-i redifenin Gümüş Hacı Köyü kazâsından Merzifon taburuna sevk olduğu günden bir gün sonra Hacı Köy sokaklarıyla diğer mahallere (Budala Müslümanlar! Niçün askere gidiyorsunuz. Birkaç gün sonra mahv olacaksınız!) gibi 'ibârât-ı mühimmeyi hâvî yaftalar yapışdırarak Merzifon'uda her tarafca ikâ' itdikleri fesâdın dâ'ire-i ateşini dâhiline çalışmışlar ve fitneden muhtelib(muhtelenib?) ve hükûmete sadık ba'zı Ermenileri kilise kapuları önünde gaddarâne itlâf itmişlerdir.

Vukû'âtın sûret-i zuhûruna gelince; geçen Teşrîn-i sâni'nin üçüncü Cum'a günü ehâl-i islâmiye öğle vakti Cum'a namazını edâ için câmi'lerde buldukları sırada kiliseden çan vâsitasıyla idilen işâret üzerine câmi'lere hücum ile ehâl-i islâmiyeden isim ve hüviyeti hükûmetce mazbût eşhâs-ı ma'rûfayı katl ve cerh eylemişler (s.12) ve bir takımı 'umûm İslâmları tehyîc için komitelerin câmi'i basdığı i'lân ile her tarafa kurşun yağdırmışlardır. Ma'mâfih hükûmetce ittihâz olunan tedâbir-i inzibâtiye üzerine şûrişin devâmına mûmâna'at ve ecnebilerle diğer hristiyanların emr-i muhafazalarına her sûretle dikkat olunmuştur.

Havza vukû'âtı: Teşrîn-i sâni'nin dördüncü Cum'airtesi günü Amasya ve Merzifon vukû'âtının Havza'ya şüyû'uyla karışmış olan efkârı bir kat daha tehyîc için Ermeni dükkânlarının kapanması ve Yeni Mescid mahallesinde Mekân oğullarından Serkis ile birâderleri ve Merzifonlu Ohan nâm kimselerin hânelerinde silâh doldurur iken tutulmaları ehl-i İslâmın nazar-ı dikkatini celb ile kalub 'âmmeye ilkâ-yı dehşet itmiş ihlâl-i âsâyiş meydan virilmemek üzere taraf-ı hükûmetden her iki tarafın ileri gelenlerine vesâyâ-yı lâzime icrâ edilmiş ise de gıceleyn sâ'at dokuz raddelerinde Samsun-Amasya şosesi cihetinden ve karanlık olmak münâsebetiyle hüviyeti ta'yîn olunamayan bir cemm-i gaffrin hücumu vukû'âtın zuhûruna sebebiyet virerek on nefer Ermeni telef ve sekiz hâne eşyâsı yağma edilmiş ve fakat irtesi gün kuvve-i imdâdiyenin yetişmesiyle şûrişin daha ziyâde tevessü'üne meydan virilmeden kasabanın âsâyişi i'âde olunmuştur.

Amasya Vukû'âtı: Merzifon kasabasında olduğu gibi Teşrîn-i sâni'nin üçüncü Cum'a günü Cum'a namazının edâsı esnâsında çan sadâlarının zuhûru vukû'âtın sebeb-i müstakili olmuşdur. Amasya Ermenileri zâten bir fesâdı ikâ' olanca kuvvetleriyle çalışmakta olan ehâl-i islâmiyeyi derece-i nihâyede ığzâb itmiş olmak üzere mushaf-ı şerîfe burada te'eddüben tasrîh idemeyeceği sûrette hakaret icrâsına kıyâm eylemiş oldukları gibi vukû'âtdan evvel de dükkânlarını kapamışlardı. Dükkânların açdırılmasıçün mutasarrıf-ı livâ tarafından Ermenilerin ileri gelenlerine icrâ idilen vesâyânın te'siri görülmemesi ve her taraftaki ahvâlin işidilmesi husûsu (s.13) ehâl-i islâmiyeyi cidden telâşa düşürmüştür. Bu sırada birden bire kilise cihetinden atılan câmi'lerde bulunmayan ehl-i İslâm tarafından olunan mukabeleden on iki nefer Ermeni telef olmuş ve salât-ı Cum'a münâsebetiyle köylerden gelen ehâl-i islâmiyenin kesret ve mukâvemeti ve mahallî hükûmetinin gayreti neticesi olarak ığtişâşın tevessüüne meydân virilmemiş ve fakat ba'zı dükkânlar yağma edilerek birkaç sâ'at zarfında âsâyış i'ade edilmiştir.

Gümüşhâne köyünde de Ermeni erbâb-ı fesâdından Şebbenderiyânın hânesine kasabanın eşrâf ve hânedânından ve meclis-i idâre-i kaza a'zâsından 'Ârif Efendi'nin da'vet ile ansızın katl ve bir redîf askerinin cerhi ile galeyâna gelen ehâl-i islâmiyenin ta'arruzlarında Ermenilerden bir ferdin bile burnu kanamaksızın hayâtları muhâfaza (muhâfaza) edilmiş ve yalnız iki Ermeni hânesinin yağma edilmesiyle vukû'âta nihâyet virilmiştir.

Malatya Vukû'âtı: Saffet-i tâbi'iyete menâfi halleri müstagnî-i 'arz ve izâh olan Ermeni milletinin Malatya kasabasında bulunan kısmı dahî ikâ'-i fesâd niyetiyle Teşrîn-i evvel'in yirminci Cum'a günü ekseriyetle dükkânları kapadub yalnız ileri gelenlerinden hükûmet konağı kurbunda dört beş dükkân sâhibinin dükkânlarını açmaları ehâl-i islâmiyeyi endişeye düşürmekle bir takımı Cum'a namazıyla ve bir takımı cevâmî-i şerîfe kapularında muhâfaza ile meşgul olmalarına mebnî fedâyi oldukları anlaşılan ba'zı Ermeniler câmi' kapularında görülmüş ise de İslâmları gâfil göremedikleri cihetle ikâ'-i fesâda muktedir olanamışlardır. Cum'airtesi, Pazar, Pazartesi günleri cânib-i hükûmetden Ermeniler ileri gelenleriyle rü'esâ-yı rûhâniyelerine kapalı bulunan dükkânların açdırılması ve bu gibi nümâyişlerle ihlâl-i âsâyışe sebebiyet virmemeleri için vesâyâ-yı lâzime icrâ idilmekte iken Hattab pazarında fedâyi Ehlican oğlu Berber Serkis'in ehl-i islâmdan Püskiran(?) karyeli Hamu'yu(?) traş ederken boğazlaması Malatya vukû'âtına sebebiyet virmişdir. Hamu'nun hûn-rîzâne katli üç günden beri zâten telâşda bulunan ehâlinin heyecânını bir kat daha tezyîd (s.14) itdiğinden merkûm Serkis katl olunarak iki taraf beyinde mukâtele zuhûr idüb Ermeniler evvelce tertîb ve tanzîm bir tab'ya plâmî mûcibince meşveretle hareket idiyormuşçasına kilise ve hânelere cümleten tahassünle men'-i şûrişe çalışan 'asâkir-i Şâhâne ve jandarmalar üzerine mermiler yağdırmışlarsa da ehâl-i belde tarafından olunan mukâbele ve etrâfdan gelen 'aşâir cânibinden gösterilen tazyîkâta mukâvemet idemediklerinden evlerde bulunanların dahî kiliselere gidecekleri sırada evvelce cem' ve tedârik itmiş oldukları cebhânenin İslâmlara kalacağı fikriyle ihrâkına teşebbüs itmişler ve bu sebeble büyük bir yangın ikâ' eylemişlerdir. Cebhânenin muhterik olması ve mukâvemetden 'âciz kalan Ermenilerin dehâlet göstermeleri üzerine bir kısmı askerî kışlasına ve diğer kısmı hükûmet konağı karşısındaki hâne ve ba'zıları da evlerine yerleşdirilerek 'âsâkir-i şâhâne vâsıtasıyla hıfz ve vekâye olunmuşlardır.

Cebhâneye her ne kadar ateş virilmiş ise de Ermenilerin kendi yanlarında bulunub da isti'mâl idemedikleri el kumbaraları ve esliha-i mütenevvi'anın bir çoğu ekârâd tarafından

kaçırılmış olmağla yine bir haylisi Redif debboyuyla zâbita-i mahalliyede hıfz olunmuş ve meclis-i idâre-i hükûmet a'zâsından Artin Efendi'nin hânesinde bu sırada müte'addid evrâk-ı muzırta ile el kumbaraları bulunmuşdur.

Hâtime:

Ma'rûzât-ı vâkı'a(?) Havza'dan Diyarbekir'e kadar iğtişâş zuhûr itmiş olan mahaller vukû'âtı hakkında en ziyâde hakikate muvâfık olmak üzere istihsâl idilmiş olan vukû'âtın hülâsasıdır.

Bu husûsda lâzime-i bi-tarafıye her sûretle ri'âyet idilmiş olduğunu te'mîn iderim. Lâyiha-i 'âcizânemde bi'z-zât uğramış olduğum mahaller hakkındaki ma'lûmât ve tahkîkât ve meşhûdât zikr ile iktifâ olunarak kura ve kasabât-ı sagîre vukû'âtı ityân olunmamış ise de her yerde vukû'âtın bu sûrette zuhûr itmesine (s.15) ve merkez-i hükûmetde ser-nümâ-yı hudûs olacak bir şûrişin te'sîri kurâ-yı mülhakaya 'aks itmek tabî'i bulunmasına nazaran mahâl-i sâ'iredeki hâdiselerin mâhiyeti de ma'rûzât-ı kemterânem delâletıyla anlaşılabilir. Ermenilerin büyük küçük her dürlü vukû'âtı izâm ve mîkdâr-ı vefıyyât ve hasârâtı mübâlağalı bir sûrette il'âm itmeleri esbâbı da metn-i lâyiha-i 'âcizânemde tafsîlât ve delâ'iliyle 'arz ve ityân idilmiş olduğundan burada tekrârına lüzûm yoktur. Sâye-i muvaffakiyet-vâye-i hazret-i pâdişâhîde âsâyişin temâmî-i muhâfazasını kâfil olacak tedâbîr-i inzibâtiye hükûmât-ı mahalliyeye bir kat daha te'yîd ve tevsîk idilmiş olduğundan bundan böyle bu gibi makâsıd-ı 'umrân-sûzâne ile bu kadar büldân ve nevâhînin düçâr-ı harâbî olmasına bed-hâhânın meydân ve imkân bulamayacakları ümîd-i kavîsini 'arz iderim. Olbâbda emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir. Fî, 9 Şa'bân sene 1313 ve fî, 13 Kânûn-ı sâni sene 1311.

Ma'yyet-i sene-i hayât-ı mülükân Erkân-ı Harb İkinci Ferîki Abdullah b. Rüstem.

Vilâyet	İslâm						Ermeni					
	Maktûl			Mecrûh			Maktûl			Mecrûh		
	Zükûr	İnâs	'Aded	Zükûr	İnâs	'Aded	Zükûr	İnâs	'Aded	Zükûr	İnâs	'Aded
Diyarbakir Vilâyet-i Cefilesi	523		523	254		254	1971		1971	426		426
Ma'mûratü'l- 'azîz Vilâyet- i Cefilesi	498	174	672				2150		2150	263		263
Sivas Vilâyet-i Cefilesi	325	17	342	316	1	317	2292	35	2327	472	45	517
Yekûn	1346	191	1014*	570	1	571	6413	35	6448	1161	45	1206

2- Lâyihanın Genel Bir Değerlendirmesi

Yukarıdaki lâyihada da görüldüğü üzere, 1895 yılı içerisinde çıkan isyanların hepsinde sebep Ermenilerin faaliyetleri ve davranışlarıdır. Üstelik söz konusu lâyiha bizzat yerinde

* Toplam 1537 olmalıdır.

incelemeler yapıldıktan sonra kaleme alınmıştır²⁰. Lâyihamın yazılması esnasında bölgede yaşayan Türklerin yanı sıra, gayr-ı müslimlerin de görüşleri alınmıştır.

Lâyhadan, isyanların amaçlı ve sistemli bir şekilde organize edilmiş olduğu da açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim karışıklık esnasında ele geçirilmiş olan Ermeni evraklarının²¹ arasında bulunan şarkılardan bir çoğunda Müslümanların mal ve canına taarruzun mubah sayılacağına dair telkinlerde bulunulduğu görülmektedir²². Nitekim söz konusu evraklar müşahede edilmiş ve bir kısmı mahkemeye ve Bâb-ı Âli'ye takdim edilmiştir²³.

Olayların başlangıçları incelendiğinde ise, hemen her bölgede birbirine benzer olaylar zinciri neticesinde olduğu görülür. Bunlara örnek olması açısından, olayların pek çok yerde Cuma namazı sırasında cami baskını şeklinde başlaması, olayın bir tesadüf değil, planlı bir ürünün mahsulü olduğunu göstermektedir. Nitekim Diyarbakır, Merzifon, Amasya ve Malatya olayların patlak vermesi bu şekilde olmuştur. Zira bu durum sadece lâyhada geçen kaza ve kasaba merkezlerinde değil, Ermeni isyanı çıkan diğer bazı bölgelerde de aynı durumun söz konusu olduğu belgelerle sabittir. Bitlis'te Cuma namazındaki Müslüman ahalinin üzerine Ermenilerin saldırması buna sadece bir örnektir²⁴. Camilere saldırıdan başka, Ermeniler bazı yerlerde de ulemâ ve eşrafı da öldürme ve tahkirle, Müslüman halkı galeyana getirmeye çalışmışlardır²⁵. Bundan başka Ermeniler cami, okul, dükkân gibi yerlerde yangınlar da çıkararak, bunları da Müslümanların yaptığı izlenimini vermişlerdir. Bunlardan en dikkat çekicisi ise, kendi dükkânlarından kıymetli eşyaları taşıdıktan sonra dükkânlarını ateşe vermeleri ve evlerine yaptıkları mazgallardan Müslümanların üzerine ateş açmalarıdır. Böylece bu yangınların da Müslümanlarca çıkarıldığı izlenimi verilmiştir²⁶. Hatta Arabgir olaylarında daha da ileri gitmişler, tarihi cami, kütüphane, medrese, dükkan ve evleri ateşe verdikten başka, yangın olayını Müslümanların çıkardığını iddia etmek adına kendi kiliselerini bile yakmakta tereddüt etmemişlerdir²⁷.

Ermenilerin bu olaylar sırasında kendi dükkânlarına, evlerine ve hatta kiliselerine de zarar vermeye çalışmaları ve bunu Müslümanların üzerine atmaları günümüzdeki terör olaylarında sıkça rastlanan vakalardan değil midir? Nitekim bu şekilde, zaten buna inanmaya meyilli olan Avrupa kamuoyunu rahatça yanlarına çekebileceklerdir. Zira Ermenilerin Anadolu'da 19. yüzyılın sonlarında çıkardıkları isyanlarda İngiliz, Fransız, Rus ve Amerikan misyoner ve konsoloslarının yardım ve teşvik ettiklerine dair binlerce belge ve şahitler bulunmaktadır. Nitekim buğday yüklü bir İngiliz vapurundan, Ermeni fesatçılara

²⁰ Bkz. Orijinal metin, s.14.

²¹ Ermeni olayları esnasında ele geçirilen zararlı dökümanlardan Trabzon ve Maraş'takiler için bkz. Ahmet Halaçoğlu, "1895 Trabzon Ermeni Olaylarının Başlangıcında Ermeniler Arasındaki Haberleşme Ve Bunun Olayın Müsebbibleri Açısından Değerlendirilmesi", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı 11, Ankara 2004; A.Halaçoğlu-S. Avşar, "1895 Maraş Ermeni Olayları Sırasında Ermenilerin Evlerinde Ele Geçirilen Dokümanlar Ve Bunun Olayın Müsebbibleri Açısından Değerlendirilmesi", *Ermeni Araştırmaları II. Türkiye Kongresi*, 29-30 Mayıs 2004, Ankara.

²² Bu evrak ve şarkılara örnek olması açısından bkz. Ahmet Halaçoğlu, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Yaşayan Ermenilerin Evlerinde Ermeni Milliyetçiliği Hakkında Ele Geçirilen Dokümanlar ve Bunun Ermeni Milliyetçiliğinin Yayılmasında Etkileri", *II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS-II)*, Erciyes ve Nevşehir Üniversiteleri, 22-24 Mayıs 2008, Kayseri. Ermeni şarkıları için bkz. Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, II, Ankara 1994, s.285-299; Bayram Kodaman, "Üç Ermeni Şarkısı ve Ermenilerin Türklere Bakışı(1891-1990)", *Ermeni Macerası*, Isparta 2001, s.72-85.

²³ Bkz. Orijinal metin, s.3.

²⁴ BA, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler(OBE)*, c.35, b.158, 25 Ekim 1895.

²⁵ Bkz. Orijinal metin, s.4.

²⁶ Bkz. Orijinal metin, s.4.

²⁷ Bkz. Orijinal metin, s.9.

dağıtılmak üzere 12.000 tabancanın Kumkapı ile Samatya arasında karaya çıkarılacağı Osmanlı istihbaratınca haber alınmıştır²⁸. Sasun civarında da 3 Londralı Ermeni ile birlikte Müslümanlara karşı ihtilal çıkarmak için, para dağıtan ve propaganda yapan 2 İngiliz yakalanmıştır²⁹. Zeytun isyanında ise isyan çıkaran Ermeni komitacıları İngiliz konsolosluğu himayesinde Zeytun'dan ülke dışına sevk edilmişlerdir³⁰. Bu tür belgeleri binlercesi ile çoğaltmak mümkündür. Biz burada sadece örnekleme yapmak istedik. Yoksa yukarıda belirttiğimiz üzere, Fransız, Rus ve Amerikan misyoner ve konsoloslarınca da Ermenilerin ne sütte kışkırtıldıkları ve desteklendiklerine dair elimizde çok sayıda belgeler bulunmaktadır³¹.

Bu arada devlete sâdik Ermeni vatandaşların da komitacılarca öldürüldüğüne bu lâyhada da şahit olunmaktadır. Lâyhada yer alan bilgiye göre, Merzifon Olayları sırasında, kendilerine uymayan ve devlete sâdik bazı Ermenilere de korku ve ibret vermek amacıyla kilise kapılarının önlerinde öldürüldükleri yazılmaktadır³². Nitekim buna başka bir örnek olması açısından; Ermenilerin vatan haini kabul etikleri Avukat Dirserkisyan Artin'i Ermeni İhtilâl Komitesi kararıyla öldürüldüğü de verilebilir³³. Yine bu konuda da arşivlerimizde sayısız belge ve bilgi vardır.

Buna karşılık devlete bağlı ve bölgesinde karışıklık çıkarılmasını istemeyen Ermeniler de bulunmaktaydı. Meselâ, lâyhadan anladığımıza göre, Tokat'ta yaşayan Ermeni ileri gelenleri, böyle bir fitnenin şehirdeki refahı yok edeceğini anlamışlar ve mahallî yönetimin nasihatı üzerine de aralarında bulunan 50 kadar fesat erbabını hükümet yetkililerine teslim etmişlerdir. Böylece yaşadıkları kasabayı hem karışıklıktan hem de çıkacak karışıklıkta meydana gelecek olan hasardan korumuşlardır³⁴.

Lâyhada, Ermenilerle kasaba civarlarında yaşayan ekrâd aşiretleriyle çatışma içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda da Ermenilerin yerleşik halk tarafından korunduğunu görmekteyiz. Lâyhada verilen örneğe göre, Mardin kasabasında yaşayan Ermeniler Arapça'dan başka dil bilmediklerinden dolayı Ermeni komitesinin telkinlerini anlayamamışlar ve en azından aynı dili konuştukları Müslüman halka karşı bir dostluk örneği göstermişlerdir. İşte Ermeni olayları sırasında canı yanarak galeyana gelmiş olan bazı aşiretlere karşı Müslümanlar bilfiil Ermenileri müdafaa etmişler ve nitekim bunun sonucunda bir Ermeni'nin burnu bile kanamazken, 20'nin üzerinde Müslüman bu yolda ölmüştür. Ergani Ma'deni'nde ise, nüfus bakımından Ermeniler daha az olmalarına rağmen, Müslümanlara karşı bir kötülükte bulunmayacaklarına dair teminat vermeleriyle, hepsinin can, mal ve ırzı yine galeyana gelmiş olan bazı aşiretlere karşı yine Müslüman ahali tarafından müdafaa edilmiş olduğu, yabancı memur ve din adamlarınca bizzat müşâhede edilmiştir³⁵. Ancak zaman zaman söz konusu ekrâd reislerinin bazılarının Ermeni komitesine mensup kişilerce kandırıldıkları ve yanlarına çekildikleri de görülmektedir. Nitekim Arabgır

²⁸ OBE, c.36, b.68, 30 Ekim 1895.

²⁹ OBE, c.34, b.65, 28 Eylül 1895.

³⁰ BA, *Kâmurân Gürün, Ermeni Dosyası(KG.ED)*, s.160, 13 Şubat 1896.

³¹ Bunlar hakkında hazırlanmış olduğumuz "1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması" ile "Bir Ermeninin İtirafı(1895 Maraş ve Zeytun Olayları)" isimli kitaplarımızda bilgiler bulunmaktadır. Ermeni olaylarında Amerikan misyonerlerinin rolü hakkında da, daha önce ismini zikrettiğimiz, Dilşen İnce Erdoğan isimli bir araştırmacı tarafından doktora tezi hazırlanmıştır.

³² Bkz. Orijinal metin, s.11.

³³ Karar Erzurum Merkez Komitesinin aldığı bir karardır. Bkz. BA, OBE, c.34, b.50, 24 Eylül 1895.

³⁴ Bkz. Orijinal metin, s.6-7.

³⁵ Bkz. Orijinal metin, s.5.

olayları sırasında, Ermeni fesat komitesinden bazı kişiler, olay çıkarılmazdan evvel, ekrâd reisleriyle görüşüp, “*Bu bölge Ermenistan oldu. Sizi büyük memuriyetlikler vereceğiz. Müslümanlarla herhangi bir kavgamız olursa tarafsız durunuz*” gibi vaatlerle kandırmaya çalışmışlardır. Nitekim bu telkinlere kanan bazı ekrâd reisleri, mensubu buldukları devlete hıyanet ederek, Ermenilerin yanında yer almışlardır³⁶. Öte yandan Malatya Ermenilerden Malatyalı Sirob oğlu Karabet’in kışkırtmasıyla Malatya sancağına bağlı Ağcadağ kazası dahilinde Dömekli ve diğer onbeş köyde oturan beşyüz kadar Kızılbaş’ın da hükûmet aleyhine isyan ettirildiği, şakavetin ise anca asker sevkıyla önlendiği layihada bildirilmiştir³⁷.

Olayların, Ermeni İhtilâl Komitesi tarafından plânlı bir çalışma sonucunda yapıldığına ilişkin başka bir delil de, olayın patlak verdiği yerlerde ilk olarak Ermenilerin kepenk kapattırma eylemlerine tevessül etmeleridir. Nitekim Diyarbakir, Harput, Havza, Amasya ve Malatya olaylarının başlangıcı bu şekildedir. Ermeni komitacılarının Ermenileri dükkânlarını kapamaya mecbur ettikleri, şayet kapatmazlarsa yüklüce para cezası kestiklerine dair vesikalar mevcuttur³⁸. Yine Arabgir kasabası Ermenileri de, Trabzon’da çıkan Ermeni ayaklanmasını desteklemek amacıyla bir gün dükkânlarını açmamışlardır³⁹.

Bu arada Ermeniler halkı kışkırtmak ve kandırmak maksadıyla her yolu denemişlerdir. Nitekim Çerkez, Gürcü ve subay kıyafetleri giyerek, “*Ermenileri vurunuz, o yolda emir geldi*” gibi fesad çıkarıcı sözlerle⁴⁰ hem Müslüman halkı kandırma ve kışkırtma yoluna gitmişler, hem de olaylara sebebiyet verenlerin kendileri olmadığı izlenimi vermişlerdir⁴¹. 1895 yılı içerisinde Sivas’ta geçen bir olay yukarıda verdiğimiz bilgileri adeta teyit etmektedir. Sivas’ta bulunan Fransız başkonsolosu Monsieur Carlier, sözde Türklerin katliamından korumak için evlerine aldıkları bir Ermeni tarafından öldürülmek üzereyken yakalanmıştır. Bunun üzerine konsolos Ermeni’ye; “*Nankör mahluk, iblis ruhlı hain. Bu mudur senin minnet borcunu ödeme şeklin? Bu mudur senin insanlığın? Nasıl yaptın bu işi... Söyle neden bana kıymak istedin?...*” sorusu üzerine, Ermeni af dileyerek konsolosun ayaklarına kapanmış ve “*Evet sizi öldürmek istedim, çünkü sizi öldürdüğüm takdirde Avrupalılar Ermenileri evine almış olan Konsolosu Türkler katletti diye feryada başlayacaklar ve dünyayı ayağa kaldıracaklardı...*” sözleriyle davalarına hizmet ettiğini söylemiştir⁴².

Lâyiha’ya göre, Ermeniler kuvvet ve nüfus olarak Müslümanlarla kıyas bile yapılamayacak şekildedirler. Bunun için Ermeniler bağımsızlıktan öte, Berlin Antlaşmasının kendileriyle ilgili maddesinin uygulanması amacıyla çıkardıkları isyanlarla, Avrupa devletlerinin müdahalesini sağlamaya çalışmışlar, bir nevi “*mağdur*” oynamışlardır⁴³.

Gerçekten de, lâyihanın kaleme alındığı yıllarda, bahsi geçen kaza ve kasaba merkezlerinin nüfus yapısını inceleyecek olursak, kuvvet ve nüfus olarak Müslümanlardan az

³⁶ Bkz. Orijinal metin, s.9-10.

³⁷ Bkz. Orijinal metin, s.3.

³⁸ Bkz. OBE, c.35, b.41, 14 Ekim 1895.

³⁹ BA, Y..PRK. UM., Dosya nu.33, Gömlek nu. 33, 24 Teşrin-i evvel 1311/5 Kasım 1895.

⁴⁰ Bkz. Orijinal metin, s.3.

⁴¹ Merzifon Ermeni Olayları ve Ermeni isyancılarının Merzifon’da Gürcü kıyafetleri giymesi hakkında, bkz. Dilşen İnce Erdoğan, Merzifon’da Amerikalı Misyonerler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, İzmir 2005. Sadece Gürcü elbisesi ile değil Laz elbisesi de giyerek Türk halkı arasında fesat çıkarmaya çalışan ve Türkleri sokak ortasında kat eden Ermeni komitacılar mevcuttu. Bunun için ayrıca bkz; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları*, I, s.25.

⁴² Bu bilgi, Başkonsolosun eşi Bayan Carlier’in daha sonra yazdığı anılarından alınmıştır. Bkz. İlhan Bardakçı, *İmparatorluğa Veda*, İstanbul 1985, s.408-409.

⁴³ Bkz. Orijinal metin, s.2.

olduğunu görürüz. Bunlardan ilk olarak Diyarbakır vilâyetinde, Kamûsü'l-a'lâm'a göre, 471.462 kişi yaşamaktaydı ve bunun da dörtte üçü Müslüman, 132.549'u ise Hıristiyan, 1269'u İsrailî ile birkaç bin yezidi ve çingene vesaire idi. Hıristiyanların yarısı Ermeniydi. Diyarbakır şehrinin nüfusu ise 35.000 civarında olup, 20.000'den fazlası Müslüman(5000 kadarı Kürt ve Arap), 8500 kadarı Ermeni, 300 kadarı Yahudi ve kalamı diğer unsurlardan müteşekkildi⁴⁴. 1893 Diyarbakır vilâyet salnamesinde Diyarbakır sancağının nüfusu 147.517 olarak verilmektedir. Bu nüfusun 18.000 kadarı Ermenidir⁴⁵. 1891'de Osmanlıların yönetsel yapısını inceleyen Vital Cuinet, 1894'te Diyarbakır vilâyetinin nüfusunu aynı Kamûsü'l-a'lâm'daki gibi, 471.462 olarak vermektedir⁴⁶. Kemal Karpat ise, 1881/82-1893 genel sayımında Diyarbakır merkez kazasının nüfusunu toplam 62.870 bin kişi vermektedir. Bunun 42.668'i Müslüman, 12.082 kişisi Ermenidir⁴⁷. S.Shaw ise 1885 yılında Diyarbakır şehrinin nüfusunu 42.688 Müslüman, 12.083 Ermeni, 477 kişi de diğerleri olarak vermektedir⁴⁸.

Arabgîr kaza merkezinde, Kamûsü'l-a'lâm'da kaydedildiği üzere, yarısından fazlası Müslüman olmak üzere 20.000 nüfus vardır. Tüm Arabgîr kazası ise 32.533 nüfustan ibaret olup, 11.000 kadarı Ermeni, kalanı ise Müslümandır⁴⁹. Ancak lâyhada verilen bilgide kasaba dahilinde Ermenilerin nüfusa Müslümanlardan fazlaca olduğu belirtilmiştir.

Kamûsü'l-a'lâm'a göre Harput sancağının toplam nüfusu 100.000 civarındadır ve bunun dörtte biri Hıristiyan, kalanı ise Müslümandır⁵⁰. Burada Ermeni sayısı ayrıca belirtilmemektedir. Cuinet'e göre ise Harput sancağının nüfusu 295.704'tür ve bunun 45.000 kadarı Ermenidir⁵¹.

Layihada bilgi verilen kazalardan dördüncüsü olan Merzifon kaza merkezinde ise yine Kamûsü'l-a'lâm'a göre, 20.000 nüfus ahaliden 6.600'ü hristiyan, kalanı Müslümandır. Merzifon kazasının toplam nüfusu olarak 31.020 kişi gösterilmekte ve merkezdeki nüfusun 8.000'i hristiyan olarak belirtilmektedir⁵². Vital Cuinet'e göre, Merzifon'da 24.000 Müslüman, 5.800 Ermeni ve 1.200 Rum vardır⁵³. 1893 yılında Sivas Valisi Halil Paşa'nın Yıldız Sarayı Hümayunu'na gönderdiği yazıda ise, Merzifon'da 19.072 Müslüman, 4.790 Ermeni, 622 Ermeni Protestan, 265 Ermeni Katoligi, 535 Ermeni Kıptisi, 267 Rum toplam 25.555 kişi olduğu belirtilmiştir⁵⁴. S.Shaw'a göre ise 1885 yılında Merzifon nüfusu 18.786 Müslüman, 5.317 Ermeni ve 163 Rum Ortodoks olarak dağılmaktaydı⁵⁵.

O yıllarda Şemseddin Samî, Havza kazasının 22.320 ahalisi olduğunu belirtmiştir ve bunun da 2.500'ü Ermeni, 1000 kadarı Rum, kalanı ise Müslümandır⁵⁶. Kemâl Karpat'ın

⁴⁴ Şemseddin Samî, *Kamûsü'l-a'lâm*, c.3, İstanbul 1306, s.2202-2207.

⁴⁵ *1893 Diyarbakır Vilâyet Salnamesi*.

⁴⁶ Burada diğer rakamlar da bire bir uyuşmaktadır. Bkz.Vital Cuinet, *Turquie D'asie*, c.II, Paris 1894, s.412.

⁴⁷ Kemâl Karpat, *Osmanlı Nüfusu(1830-1914)*, İstanbul 2003, s.172-173.

⁴⁸ Stanford J. Shaw, "Ottoman Population Movements During The Last Years Of The Empire, 1885-1914: Some Preliminary Remarks", *Osmanlı Araştırmaları I(The Journal Of Ottoman Studies I)*, İstanbul 1980, s.202.

⁴⁹ Şemseddin Samî, *a.g.e.*, c.4, İstanbul 1306, s.3142.

⁵⁰ Şemseddin Samî, *a.g.e.*, c.3, İstanbul 1306, s.2032.

⁵¹ Vital Cuinet, *a.g.e.*, c.II, s.322.

⁵² Şemseddin Samî, *a.g.e.*, c.6, İstanbul 1316, s.4259.

⁵³ *Yurt Ansiklopedisi*, "Amasya", c.I, İstanbul, 1981, s.430-432.

⁵⁴ BA, Y.PRK.UM.(Yıldız Perakende Umumi), Dosya no:29, Gömlek no:35, 7 Nisan 1311(19 Nisan 1895).

⁵⁵ S.Shaw, *a.g.m.*, s.202.

⁵⁶ Şemseddin Samî, *a.g.e.*, c.3, İstanbul 1306, s.1998.

tespitine göre ise, 17.353 kişi olan Havza nüfusunun 13.630 kişisi Müslüman, 3.629 Rum ve 94 kişi Ermeni vardır.⁵⁷

Amasya'daki Ermeni nüfusu ise bazı kaynaklara göre, yok denecek kadar azdır. Bu sayı Kamûsü'l-a'lâm'da, liva merkezinde olmak üzere, 25.000'dir ve bunun 700 kadarı Ermeni ve 100 kadarı Rum, kalanı Müslüman ve Türktür.⁵⁸ S.Shaw'a göre 1885 yılındaki Amasya'nın nüfusu 37.170 Müslüman, 6.164 Ermeni, 1.414 Rum Ortodoks şeklinde dağılmaktaydı.⁵⁹ V.Cuinet'e göre ise Amasya'nın nüfusu 48.000'i Müslüman, 12.600'ü Ermeni ve 3.000'i Rum olmak üzere 63.600 kişi idi. Kemâl Karpât'ta ise Amasya'nın merkez kaza nüfusu 44.926 kişidir. Bu sayının 37.170 kişisi Müslüman, 6.164 kişisi Ermenidir.⁶⁰

Son olarak Malatya'nın o yıllardaki nüfusuna değinecek olursak, Malatya kazasında 216.280 kişi yaşamaktadır ve bunların 16.200'ü Ermeni, kalanı Müslümandır (Bunlardan 22.000'i Kürt, bakisi Türktür).⁶¹ S.Shaw Malatya'nın nüfusunu 124.338 Müslüman, 9.032 Ermeni ve 9 Rum olmak üzere toplam 133.379 olarak vermektedir.⁶² Malatya nüfusu hakkında Cuinet'te verilen rakamlar Kamûsü'l-a'lâm'da verilenlerle⁶³, Kemâl Karpât'ta verilen rakamlarla da S.Shaw'da verilen rakamlar aynıdır.⁶⁴

Görüldüğü üzere, gerçekten de Ermeni olayları çıkan ve layihada durumları hakkında bilgi verilen Diyarbakır, Arabgîr, Harput, Merzifon, Havza, Amasya ve Malatya'da Ermeni nüfusun fazlalığından söz etmek mümkün değildir. Hatta öyle ki, bazı yerlerde %5'leri bile bulmamaktadır. Bu durum göz önüne alındığında, Ermenilerin 1895 yılı içerisinde isyan veya ayaklanma çıkardıkları her yerde maksatlarının bağımsızlık kazanmak olmadığı, amaçlarının sadece Avrupa kamuoyuna duyurmak ve yaratılan Ermeni meselesinin sıcak kalmasını sağlamak olduğu anlaşılır. Böylece Osmanlı Devleti bünyesinde yaratılan Ermeni meselesinde siyaseten, masa başında kazanma yoluna gidilecekti. Günümüzde gelinen noktaya baktığımızda Ermenilerin, en azından Avrupa Devletleri nezdinde, bunun semeresini aldıklarını söylemek mümkündür.

İsyan çıkaran Ermeni asiler yakalanarak oluşturulan Dîvân-ı Harp'te yargılanmışlardır. Mahkeme sonucunda suçlu bulunan Ermeniler, idam cezası da dahil olmak üzere, çeşitli cezalara çarptırılmışlardır.⁶⁵ Ancak vesikalardan anlaşılacağı üzere, idam cezalarının hemen hepsi sonradan müebbet hapse çevrilmiş, hapis cezalarına çarptırılanlar asiler ise, Avrupa Devletlerinin baskıları sonucunda çıkarılan "genel af" ile affedilmişlerdir. Nitekim II.Abdülhamid döneminde birkaç defa genel af ilân edildiği görülmektedir.⁶⁶

Lâyiha'da, Diyarbekir, Arabgîr, Harput, Merzifon, Havza, Amasya ve Malatya'da meydana gelen Ermeni ayaklanmalarında hayatını kaybedenler ve yaralananlar hakkında her olayın sonunda bilgiler de verilmektedir. Ancak lâyihanın sonunda verilen bir çizelgede

⁵⁷ Kemâl Karpât, *Osmanlı Nüfusu(1830-1914)*, İstanbul 2003, s.176-177.

⁵⁸ Şemsettin Samî, *a.g.e.*, c.1, İstanbul 1306, s.357 v.d.

⁵⁹ S.Shaw, *a.g.m.*, s.202.

⁶⁰ Kemâl Karpât, *Osmanlı Nüfusu(1830-1914)*, İstanbul 2003, s.176-177.

⁶¹ Şemsettin Samî, *a.g.e.*, c.6, İstanbul 1316, s.4402.

⁶² S.Shaw, *a.g.m.*, s.203.

⁶³ Vital Cuinet, *a.g.e.*, c.II, s.322.

⁶⁴ Kemâl Karpât, *Osmanlı Nüfusu(1830-1914)*, İstanbul 2003, s.184-185.

⁶⁵ Bu konuda "1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanmaları" isimli çalışmamızda ayrıntılı bilgi mevcuttur.

⁶⁶ Sultan II.Abdülhamid zamanında yapılan genel afflar ve uygulamaları hakkında bkz. Ahmet Halaçoğlu, "II.Abdülhamid Döneminde Yapılan Genel Afflar ve Bunun Ermeni İsyanları Açısından Bir Değerlendirmesi", *XV. Türk Tarih Kongresi(XV th Turkish Congress of History)*, 11-15 Eylül 2006, Ankara.

Diyarbakır, Ma'mûratü'l-azîz ve Sivas vilâyetlerinde Müslüman ve Ermenilerden ölen ve yaralananların listesi vardır. Buna göre, Diyarbakır, Ma'mûratü'l-azîz ve Sivas vilâyetleri olayları sırasında Müslümanlardan toplam 1537 ölü ve 571 yaralı vardır. Bu sayı Ermenilerde ise 6448 ölü ve 1206 yaralıdır⁶⁷.

Yukarıda görüldüğü üzere, olaylar sırasında ölen Ermenilerin sayısı Müslümanlardan fazladır. Ancak Erkân-ı Harb İkinci Ferîki Abdullah b. Rüstem yaptığı tahkikatta bunun sebeplerini de incelemiştir. Taraflar arasındaki ölüm adedindeki nispetizliği iki sebebe dayandıran Abdullah b. Rüstem, bu konuda Ermenilerin akıl almaz hilelere başvurduğunu da tespit etmiştir. Buna göre; "...Ermeniler, umumun dikkati çekmek ve kendilerine acındırmak için kasıtlı olarak ölü sayısını çok göstermişlerdir. Bunun için daha evvel eceliyle ölenler, nüfusta kayıtlı olmayan birçok uydurma kişiler veyahut da kaydı olup da bir-iki ay önce kolera veya başka sebeplerden ölen bütün Ermeniler bu meyanda gösterilmişler ve böylece iddiaları kuvvetlendirmeye çalışmışlardır. Müslümanlar ise her şeyden önce böyle bir hileye başvurmalarına gerek görmemeleri ve aynı zamanda ölümlerini meydanda ve ayak altında bırakmak istemeyerek, yanlarında götürmeleri, Müslüman kayıplarının olduğundan az görünmesine sebep olmuştur"⁶⁸ demektedir.

SONUÇ

Ermeniler, Osmanlı Devletinin idaresi altındayken, tarihleri boyunca hiç görmedikleri hoşgörüye mazhar olmuşlar, kendilerine tanınan hak ve ayrıcalıklar sayesinde, hızla gelişmişler, ayrıca Türk-Osmanlı kültür, yaşam tarzı ve yönetim biçimini de benimseyerek, kısa zamanda bu hoşgörüye karşılık verdikleri hizmetten dolayı "*millet-i sadıka*" unvanını kazanmışlardır. Nitekim Osmanlı Ermenileri bu unvan sayesinde iş hayatında olduğu gibi, devlet hizmetlerinde de önemli yerlere gelmişlerdir.

Ancak XIX.yüzyılın ikinci yarısını gelindiğinde bir "*Ermeni Meselesi*"nden söz edilmeye başlandığı görülmektedir. Batının güçlendiği, Osmanlı Devletinin zayıfladığı bu dönemde, büyük devletlerin hristiyan unsurlara ve Osmanlı Devletine ilgileri gittikçe artmaktaydı. Neticede, Fransa'nın, Rusya'nın, ve Avusturya'nın yanında İngiltere de, dünya devleti ve büyük güç olarak Osmanlı Devletindeki her türlü dinî ve kavmî cemaatlerle yakından ilgilenmeye başladılar. Bu arada Amerikan misyoner teşkilatları da Anadolu'ya adım attılar. Nitekim bunlardan İngiltere, bu politikasıyla önce Yunanistan ve Bulgarları kendine bağlamış, sonra Protestan Ermenileri vasıtasıyla Ermenilerin bir kısmını himayesine almaya çalışmıştır. Neticede ise, XIX.yüzyıla kadar pek fazla bilinmeyen ve kimsenin ilgilenmediği Ermeniler bu yüzyılda büyük devletlerin ilgi odağı haline gelmiştir.

Bu ilgi ve yakınlaşma Ermenilere yeni bir zemin ve yeni bir ufuk verdi. Bu ise onlar için Osmanlı Devleti bünyesinde yeniden yapılanma anlamına gelmekteydi. İşte bu yeniden yapılanma isteği ve hareketi Türk-Ermeni ihtilafının başlangıcını oluşturmuştur.

Ermeniler Tanzimat'a kadar dinî cemaat statüsüne sahiptiler. Avrupa ile temas ve Tanzimat'ın getirdiği hürriyet-eşiklik havası sonucunda, pek çok Ermeni genci Avrupa'da ve kendi açtıkları okullarda okudular. Neticede, Osmanlı Devleti içinde millî bir varlık olarak teşkilatlanıp ortaya çıktılar ve faaliyetlerini siyasi ve diplomatik alana aktarmak için de fırsat aramaya başladılar. Aranan fırsat, tarihimizde 93 Harbi olarak şöhret bulan 1877-78

⁶⁷ Bkz. Orijinal metin, s.15.

⁶⁸ Bkz. Orijinal metin, s.6.

Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı ordularının mağlubiyeti sonucunda bulundu. Savaş sonrasında imzalanan Ayastefanos ve akabinde imzalanan Berlin Antlaşmalarında, anlaşma hükümleri arasına Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine reformları öngören bir madde koydurmayı başardılar ve böylece Ermeni Meselesi uluslar arası diplomatik alana taşınmış oldu.

Ermeniler, meselelerini uluslar arası politikaya soktuktan sonra, meselenin çözümünü hızlandırmak için katliam ve genel isyan gibi metodları kullanma yoluna gittiler. Böylece hem Avrupa devletlerinin fiili müdahalesini temin edecekler, hem de Osmanlı Devletini bir oldu-bitti karşısında bırakabileceklerdi. Nitekim bunu gerçekleştirmek için siyasi ve ihtilâlcî cemiyetler kurarak, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde plânlı isyan teşebbüslerine girişmişlerdir.

İşte böyle bir plân çerçevesinde Anadolu'nun bazı yerlerinde çıkan karışıklığı araştırmak ve yatıştırmak üzere padişah tarafından Erkân-ı Harb İkinci Ferîki Abdullah b. Rüstem görevlendirilmiştir. Söz konusu kişi tarafından Havza'dan Diyarbakır'a kadar karışıklık çıkmış bütün yerlerde meydana gelen olaylar yerinde araştırılarak hakiki bilgiler elde edilmiş ve bir layiha olarak merkeze sunulmuştur. Yazar lâyihayı kaleme alırken tamamen tarafsız davranmış ve söz konusu köy ve kasabalar bizzat gezerek, topladığı bilgileri şahitler vasıtasıyla da teyit ettirmiştir.

Bu isyanların sebebi olarak, Ermeniler Berlin Antlaşmasıyla kendilerine vaat edilen ıslahatın uygulanmamasını göstermişler ve adeta mağduru oynamışlardır. Bu şekilde gerçekte, ıslahattan çok, bağımsızlık isteği olan emellerini gerçekleştirme yolunda Batılı devletlerin müdahalesi sağlayacaklardı. Oysa incelendiğinde bu dönemde çıkan Ermeni isyanlarının amaçlı ve sistemli organize edilmiş olduğunu açıkça anlaşılır. Nitekim söz konusu bölgelerdeki isyanlar genelde devlete sadakatsizlik, camilere saldırı, Müslümanlara tahkir, çeşitli kundaklama olayı, Müslüman halka ateş etme, kepenk kapattırma gibi olaylarla tecavüz, iftira ve uygulamalar neticesinde patlak vermiştir. Ayrıca isyancı Ermeniler yerine göre kendilerine taraf olmayan Ermenileri kışkırtmak için anti-İslâm, yerine göre ise Müslüman kıyafetleri giyerek Müslüman köylerinde anti-Ermeni propagandası yapmışlardır. Bazen de, bu tür propagandalarla, çatışma halinde oldukları ekrâd aşiretlerini ve Kızılbaşları isyana teşvik etmişlerdir.

Ermeniler, isyanlarda propaganda amacıyla ölümlerini özellikle yüksek göstermişlerdir. Bunun için de çeşitli hilelere başvurmaktan da geri durmamışlardır.

Lâyihada, olayları yerinde araştıran ve birinci el kaynaklara ulaşan Abdullah b. Rüstem'in, söz konusu karışıklıkların Avrupa'nın çeşitli yerlerinde çıkanlardan farkı olmadığı halde, ecnebilerin Osmanlı Devletindeki bu karışıklıklara "katliam" demelerinin adalet ve insafa aykırı olduğunu vurgulaması, günümüzde de yaptığımız yorumlardandır.

Gerçekten de, sadece 1895 yılı içerisinde, 27 civarında Ermeni isyanı veya olayı vukua gelmiştir. İşte süregelen bu isyanlar ve dış müdahaleler 1915 yılını doğurmuştur. Bilindiği üzere, Birinci Dünya Savaşının devam ettiği bu yıl içerisinde Ermeni çeteleri Osmanlı ordusunu içten vurmaya başladıkları gibi, Müslüman-Türk halkı da akıl almayacak derecede yaptıkları katliam ve mezalimle yok etmeye çalışmışlardır. Bunun sonucunda yapılan Ermeni Tehcirinin ise, Avrupalı Devletlerce "Ermeni Soykırımı" olarak adlandırılması insaf ve vicdandan uzak, yanlı ve politik bir karardır.

BİBLİYOGRAFYA

1- Arşiv Vesikaları

Başbakanlık Arşivi

İrâde, Askerî, 20(21 Ra. 1314/30 Ağustos 1896.

Kâmurân Gürün, Ermeni Dosyası(KG.ED), s.160, 13 Şubat 1896.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (OBE), c.34, b.50, 24 Eylül 1895.

OBE, c.34, b.65, 28 Eylül 1895.

OBE, c.35, b.41, 14 Ekim 1895.

OBE, c.36, b.68, 30 Ekim 1895.

OBE, c.35, b.158, 25 Ekim 1895.

Y.PRK.UM., Dosya nu.33, Gömlek nu. 33, 24 Teşrin-i evvel 1311/5 Kasım 1895.

Y.EE.(Yıldız Esas Evrakı), Nu.97/52-5, 23 Kânûn-ı sâni 1310/9 Şa'bân 1312(4 Şubat 1895).

Y.PRK.ASK.(Yıldız Perakende Evrâkı Askerî Marûzât), 109/69, 9 Ş. 1313(24 Ocak 1896).

Y.PRK.UM.(Yıldız Perâkende Evrâkı Umûm Vilâyetler Tahrîrâtı), Dosya no:29, Gömlek no:35, 7 Nisan 1311(19 Nisan 1895).

2- Araştırma ve İncelemeler

1893 Diyarbekir Vilâyet Salnamesi.

Aydın, Dündar; "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkmasında Fransa'nın Rolü", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu ile İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim1984)*, Ankara, 1985.

Babacan, Hasan; "II.Abdülhamit Döneminde Ermenilerin Çeşitli Ülkelere Göçü ve Ermeni Diasporasının Oluşumu", *Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi Semineri*, Balıkesir 24-25 Nisan 2003.

Bardakçı, İlhan; *İmparatorluğa Veda*, İstanbul 1985.

Bayar, Celal; *Ben de Yazdım.*, c. 5, s. 195.

Cuinet, Vital ; *Turquie D'asie*, c.II, Paris 1894.

Erdoğan, Dilşen İnce, *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyanları (1896)*, İstanbul 2008.

Ermeni Komütelerinin İhtilâl Hareketleri ve Besledikleri Emeller ; İstanbul 1981.

Göyünç, Nejat; *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983, s. 62-64.; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi.*, İstanbul 1987.

Gürün, Kâmurân; *Ermeni Dosyası*, İstanbul 1983, s.126-129.

Gürün, Kâmurân; "Ermeni Sorunu Yahut Bir Sorun Nasıl Yaratılır", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu Tebliğler ve Panel Konuşmaları*, İzmir 1983, s.15-28.

Halaçoğlu, Ahmet, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Yaşayan Ermenilerin Evlerinde Ermeni Milliyetçiliği Hakkında Ele Geçirilen Dokümanlar ve Bunun Ermeni Milliyetçiliğinin Yayılmasında Etkileri", *II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS-II)*, Erciyes ve Nevşehir Üniversiteleri, 22-24 Mayıs 2008, Kayseri.

- Halaçoğlu, Ahmet; "1895 Trabzon Ermeni Olaylarının Başlangıcında Ermeniler Arasındaki Haberleşme Ve Bunun Olayın Müsebbibleri Açısından Değerlendirilmesi", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı 11, Ankara 2004.
- Halaçoğlu, Ahmet; "II.Abdülhamid Döneminde Yapılan Genel Aflar ve Bunun Ermeni İsyancıları Açısından Bir Değerlendirmesi", *XV. Türk Tarih Kongresi(XV th Turkish Congress of History)*, 11-15 Eylül 2006, Ankara.
- Halaçoğlu, Ahmet; *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, İstanbul 2005.
- Halaçoğlu, Ahmet; *Bir Ermenin İtirafları(1895 Maraş ve Zeytin Olayları)*, Ankara 2007, s.15-33.
- Halaçoğlu, Ahmet-S. Aşar; "1895 Maraş Ermeni Olayları Sırasında Ermenilerin Evlerinde Ele Geçirilen Dökümanlar Ve Bunun Olayın Müsebbibleri Açısından Değerlendirilmesi", *Ermeni Araştırmaları II. Türkiye Kongresi*, 29-30 Mayıs 2004, Ankara.
- Halaçoğlu, Yusuf; *Ermeni Tehciri*, İstanbul 2004.
- Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I-II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1994.
- İnce Erdoğan, Dilşen; "Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında Amerika Birleşik Devletlerinin Rolü", *2023*, Yıl 5, Sayı 48, Ankara 2005.
- Karabekir, Kâzım; *Ermeni Dosyası*, İstanbul 1995.
- Karaca, Ali; *Anadolu İslahâtı ve Ahmed Şâkir Paşa(1838-1899)*, İstanbul 1993.
- Karal, Enver Ziya; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Meselesi*, Ankara 1971.
- Karpat, Kemâl; *Osmanlı Nüfusu(1830-1914)*, İstanbul 2003.
- Kodaman, Bayram; "Türk-Ermeni İhtilâfının Başlangıcı(1878-1897)", *Ermeni Macerası*, Isparta 2001.
- Kodaman, Bayram; "Üç Ermeni Şarkısı ve Ermenilerin Türklere Bakışı(1891-1990)", *Ermeni Macerası*, Isparta 2001.
- Küçük, Cevdet; *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1984.
- Öke, M. Kemal, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, Ankara 1993.
- Shaw, Stanford J.; "Otoman Population Movements During The Last Years Of The Empire, 1885-1914: Some Preliminary Remarks", *Osmanlı Araştırmaları I(The Journal Of Otoman Studies I)*, İstanbul 1980, s.196-202.
- Şemsettin Sami, *Kamûsü'l-a'lâm*, c.1-3-4, İstanbul 1306.
- Şemsettin Sami, *Kamûsü'l-a'lâm*, c.6, İstanbul 1316.
- Şimşir, Bilâl; *Osmanlı Ermenileri*, Ankara 1986.
- Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı İnternet sitesi(www.mfa.gov.tr. On soruda Ermeni Meselesi, soru 3).*
- Uras, Esat; *1877-78 Osmanlı-Rus Savaşına Kadar Ermenilerin Türkiye'deki Durumu*, Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi, c.3, İstanbul 1989.
- Uras, Esat; *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987.
- Yurt Ansiklopedisi*, "Amasya", c.1, İstanbul 1981, s.430-432.

LAYİHANIN ASLI

ایالات معلومه را فتنه اغیار تحت اتمه اوله اغتاسانک اسباب راهبانی هفت خارجه بر طاقم اچیف عکس ایزد بر کله ترویج مفاسد هالسا ایزد بوجی اولسه و قولاری ده اراده نه حضرت پارسهی اوزرینه اغتاسان واقعه بی کسکه مانور اولانلر بمانده بولونموشی بوسله یترغ و تحقیقات صحیحله مساله هاش مخصوصه بینه بعضه احوال و هفتای عرصه و تبریح اتمی و طائفه عدایره دم.

هه هائی عمده اغتاسه لهر اتمه ایه سبی ایزدک تجاوزات عدیده و متفکره اولدر . اهالی اسلامه نیک الحای بعضه تبعه فرستایه بتمه ایزد نیک فعل احتمال و برسیه که یانجا جمیله اسلامیه بیزد بر نرضان وقوعه مانع اولور . معلومه که تعصب بر آدمک مسویا اولموشی بینه سرتا ایشاطی بکدر . هه هائی قومک اولور سه ایسون قناعت و هدایه و اغتاسان مخصوصه شی بعضه شرائط خفیفه ایزد حمایت ایزدک دینه بینه اسلامک احکام اساسیه سندن اولوب بوزنده تعصب اقبیار ایزدک ایه هیچ بر قوم و مذاهب ندرمه ایزد لری طبعی در . بیک بوقدر سه دره بری هوالی کفرینه ده تحت اتمه اوله احوال و جوابه قاشی بوقدر ایزد و مذاهبنک ندرمه ده مومن قائله سربعت غرائح محمدیه نیک ایزد حمایتی اولمده بینه سرتا بر نظر له با قیله ماز . امداف و تحریب حقوقه ممکن ان محمود قواعدن عد اولموشی بر زمانه ظهور ایزد هدر در لوا حکام عدل و حقانی تائیس در برابر ایزد عیالیه رضی سواتی بوزنده طرفتی سیفاز ایزد لری اقوامک عیبات و ذلتهنی محافظه مخصوصه تحفه بولونموشله ایات علوهنا با ایزد مشرور . تریه مذاهب اوزرینه مؤسس اوله اوهیات کسکه مشرور و کسکه اتمالی ده بوقدر .

اغتاسان اغیره بی بولید ایزد ایزدی قیامد ایزد کلجه : بوقیامک سببک بولون مختلف

قانۇنلار اراره اولماق اقموي بيلر دولت شعورلر عيلمه قالد برانه وقالد برقص بونسه اولد سوڤاي
استقلالك ارمي سكه اولد اولد اولد اولد اصلاعات اجراسي نرومني نضمه اولد اولد اولد بر بيه معاھده نومه
دبع اولد بر قفوه نسا بنده ارمي هوادار انك راعه انفال اتمسي اتمدر . فقط مقدار وقوتجه اهالي
اسد بر بيه نيب قبول ايد يه بيك درجه دره ضعيف بولان ايسلر (سرائف محطيم نك معص سرائف ايجاد
ايمسه اول قفوي بر عاده واسطه بيه هيد اولد انك ايمسه درك بوعاده ده (معا بنده استفاده)
ايمسه .

سوك سز اولد سته نطونع اتماز ايمسه اول قفوي سكله معا سلات جاريه دلائي نوسر جابلر ايتان
ايدر كه ايسلر نه موثر اولورسه ايسون اهالي اسد بيه بي نويچ ايدر كند بيري بونك سرت محققه نه هيف
ايتان و بوضو نطو جاملر بيه الفا ايدر هكيري حس رفته استفاده هيا نومه مقصدي نقيب ايتان واصل ك
بولور كوسر هكيري فداكار لفاك نمره سز قالمالار هيفي رعبدي خار جوده اتمدر . ايسلر برنج طونولوب
ايوم حكومت سبه نر دنج بولان اوراده نضرة و طبعه و ناره بو عهتي ايتان و نوضج ايدر .

اغما سات واقعه اور و بانك هر برنج كور طسه اولد سوشريك بر عيني ايمسه اجنيلريك بولك
لفظ (قتل عام) نامي بره رك اهميتي تجسيم شكل و اھيتي باسقه بولك بر رسم ايتاري حقيقت حاله
مغابر اولد بندن ايتاب عدل و انصاف نطونع مقبول اولد ماز .
ارمي اغما ساتي خطوه خطوه نقيب و نر قسوه اولد نقره طرد بر بر و غرامد و برار و نضرة
تابع اولد رصه هركت ايمسه اولد قفوي كور و لور .

اھيد ايتان سلفت سبه ده ايقاعه جرات ايد قفوي سوسه كور نطونع آنا طولنك اوراده
ياقبه هر طرفه نمايسد اجرانه مساحت ومني ايدر نقيب ايدر هكيلي و جملد راي بركي ايتا نابعه ده بيل

مطاب معابدی فطیل در کاندلی سدابده محضر عمومی ترتیب و اداره عمارت عثمانیه بی علنا تنقیح انجمن کی تبریحان
فادیه بیانه به جرات انجمنی فکر لربنک یعنی جریان را خنده بگنجه اول یعنی هر چه در آن قناعت نموده اولی
صورت و جبهه کافیه .

اقتصادات اساسه الیه تحریک شده اند اینی اورا در مفسره ای آرا شده ظهور ابدیه شکر در به رهبری
اینجمنی اهالی اسلامیه بهرین سوخته و بیخ ابره جهک و حتی اسلامک مال جهانة تعرضی مباح کوسره جهک تنقیح
منوره بی محوی اول یعنی مشام ایدینک حکومت طرفنده خبری حکم به ترویج و بر صحتی با عالی جانب
سایه عمره و تقیه فکند .

اینجمنک یا آنکه اصلاحات بسببه قیام انجمنه اول یعنی ابالات معلومه را خنده اصلاحات
اجرانه نسبت جوړ لندنه سوکره ده ترویج مفسره دوام و بواسطه ایستادگی و بره رک اهالی
اسلامیه بی بناسنجه در نتیجه اقدام انجمنه معلوم اولور . تحقیقات رسیده ایستادگی اول یعنی اوزر که بگاه
بر طاقم اینجمن هر کس در ضابطه قیامه کبره رک راسته طرکری مسلمان کوی لربنک بر خستی « اینجمنی اوروز
اولی و اولی که فکند » کی القات فادیه بیانه ابره و بر طاقم ده « دبوحوالی اینجمنه و بر لری . آرتو بزرگ
عسکر و ویرکی آنمایه فکند . هر صورت در راحت اینجمنه و کوزل موثر تر ده استخدام اولی جهکند »

کی اغفلات خائسانه ابره اصلاحات جهکند در .
هر طرف ناره اقتصادیه بچنده بولیدنی بر منابع بله ارمنی ملتی از اردن مدلیه بی سرب اوغلی
قره بنک مدلیه سنجی مضافانند آنچه طایف قضای را خند و یکی فریبده و یکا ابره قره ده شکره قره بناری
اصول اید کفر و غایبه مالی بر نه هب اختراع اینجمنک بسده یوزی تجاوز قره بناری حکومت سینه علیه بر نه عصابه
اینجمنه فقط سایه سلو توایه هفت بار است هجم سوخته اولی مفرزه عسکر به مغربله جمعیتی بر بار

و ارباب تقاروت و سفدت تکمل اولمشدر .

ولایات سه داخلنده اجمرا اوله ضمنی اعملا جویدلا اصلاعات هر صنف بنصوده حقیقی ارباب
برقات دهانایه هفوفه و فایقندن عبارت اینه بوکات ایضا زمانی بر ملک اینه برک عصر لردنه بری
خندان خدمت جهل شبه صداقت و عبودیت بر بوط بولسا نه سلمندله نه اهل ساره اصحابی بیسی و بیجا نه دروهار اینه
چاشمردی ده ایسیرک قتیبقی ایفاظ مصروف اوللا حرکات رده لرنددر . مع یافیه آرزو اینه نظری فساد
عمر بینک بوکی القات و محبتات ایدره ظهور اربع مکرم اولدنی کورنه ارباب سفدت هدر لر برجات و فداکاری
اقبار و هر طرفه نصیحت فعلیه ایشنا اربع برک بعضی بر لدره جوامع شریفه به هجوم ابرک و بعضی محلا دره
علما و اشراف اسلام بر بی قیل و یا تحفیه حرمت ایدر مکه ناره فساد ایقاد اینه کده و ایچلدن کی ذی قیمت
ایشایی زانا خانه لر نه نقل اینه اولد نظری و کانی بری اجمرا ایدر کده صوکره اولر نه تحصیل اولجه اهفاد
ایسه اولد نظری توبیس و از غافلدره بونت و اهالی ایسیر اوزر نه قور شونه و صمبه لر یاغی بر سیردر .
بو صمبه لر اهتر اعات حبیب ده اولوب جمعیت بشریه نلک آیه و انتظامی اهدله جهالسانه نایسند
بیرنج جهابجا کور و لسه اوللا صمبه لرک یعنی در . استعمال اینه اولد نظری ایلحه ایه هر نوع آلات
چاره دبه یاغی فیدینقمه ، ماریتی ، پنجته ، قیاقلی و سائر نوع تفنگدر .
ایسیرک هر فریض قیام و حرکتی ندیعه اولسه ایچ ایدر تفرسه بولسا استیلا در سله
رسمه مکتبه قوای حسیه به تصادف ایدر اتمز حال تدافعی اینه اینه تمام آسایه اولور اوزره قتیبقی ایفاظ
اینجبه قور تجاوز و آندنه صوکره مدافعه عالقم کور و لدر .
دائرة اعتنائک برقدن توسطه اهدلاک بولیه بر شکل هسه اینه اربع جنبی خمسه ایدره

اول قزلبی و فسادک بو صورتلر فاما سوز اولدی همنی اولده نفعه بر ایلمه ایجاب سرر فصدنی هکومت سینه ناک عدالت
 عرصه ایلمه سوزی بو فضاکی ایجاب ایدر سه بولدی همنی ارمنی معبرانه ندره هیو غمک لسانه کرم فضا کینه ایستیم .
 مخارزات مقدمه ناک ایستلر طرفنده وقوعه کتیر لیکنه مار بیه ارغنی معنی تو قواد حضوره قصبه لری
 سال مقامه عرصه ایلمه رم . بو ندره کله اختلاطه داخلنده المقله برابر اعتقادده معون قائلدر .
 هیو کله مار دبه قصبه سوز فضا ایستلر عرصه ایلمه منظم اولوب بائقده لسانه واقف اولما لری ندره لهما لری ارمنی قومیته
 القاءات و بیجا تخیلفنی ایلمه بیک رابطه لسانه ایلمه بولور قزلی اهالی اسلامیه دن انا انا مخارزات
 کونستولر مسلماندره ارمنی و لند استری غلبانه کلمه اوللا عشا بیه چارسی بالفصل مدافعه بیستاب ایلمه ک
 بر ایلمک بوزنی قانا ماسه اولدی همنی حاله کیری بی بیجا و ز اهل اسلام بولور فضا ایلمه ایستلر در .
 ارغنی معنی کی ایستلر مقدمه فضا ایلمه حاله و معارزات عرصه سالک اولما لری ندره لوی بولور قزلی ندره
 معویته اسلام طرفنده حوک در جوده بزل معنی ایلمه لیک و حضوره قصبه کی ایلمه قزلی بیجا و ز عرصه کی
 اهالی فرستبانه رضی ایجاب طرفندن عصبانه دعوت اولدی همنی صوره ده عاقبت هالی درک و نفرسه
 هاندان محلیه ندره سبف الیه بیکه مزاجت و فضا لقمه بولما با جملری تا مینه سارعت ایلمه کزنده هینک
 جان و مال و عرضی محافظه برابر کی رضه انا بیجا کونستولر اوللا عشا بیجا و زه چارسی اسلام طرفندن
 فضا مدافعه اولدی همنی مأور بیه و هجابده ایستلر ناک بالذات صحیح ائمه اولدی قزلی حقایق ندره .
 تو قواد قصبه کی ارمنی فسادینک بر قیاح سنه دبه بری هولانکاهی کسامه المقله برابر بولکی بر قیاح و فضا
 معور بیت محلیه کی ایلمه و فضا عمو بیه بی افصایه سبب اولدی همنی درر ایستانه مطالعه ایلمه لیه ارمنی فضا
 هکومت محلیه ناک دعوت بر قیاح اوزرینه ایلمه ندره کی فضا دبه الهی قزلی هکومت سینه تسلیم اولدی بولور

نورسره و فرایدنه شونجی بومورنه تأییدیه ایله سلسله در که بو تراهاکی اسلوب نك هوشال کارده ایجاب ساره
قاری سادھی بربلک اختیار ایده نك تعرضه مومک درجه یه قدر افتجاب انجسه اوله خبرنه بر ریل سکت

عد اوله بیلیر .

طریقه مقولی آراسنه کی نستر لکه کلجه :

مغلوبیتده استفاده مقصد حرکت اتمک اوللا ایسک انظار دخت عموی بی هلیب مجموعیه عهتیه
مقدار و حیاتی اعطام ایده نك علم وجود لری کجیل نفوسه قید لری اولما بانه یا اولوب ده بر انجی آی
اول قوللارده یا با شقم بر سجدنه ترک حییات انجسه اوللا انجی بو بیانه ذکر ایله تأیید رعایه هلیس لری
وقته بی ایضا ایله نجه بر نسر هال تعرضه بولنه روه کند بر ننه یاره هفتاد و استعمال سلاحه مقصد
اوللا اسلاسه ایسفته نه آدیغه هجوم انجسه اوللری مقوللر نك مقدار بی حد و حقیقتنه نه یاده اعطام
انجسه اولدنی کی بولورک رسائی ایکنایه مجبوریت کورمه سله نلرک مقوللری بیانه و آیانلر آنده
براقعه ایستیم نك برابر کونور ملری دخی و حییات اسلوب نك عددی وقوعنده دونه کور و نکه سبب

اولشد .

معدویات واقعه کترانه می تأیید و توجیه ایچون هدف اغتاسمه اولسه اوللا مکلر ده شونک

صورت ظهور بی ده بر وجه نیر و هله بر ده م :

دیار بر وقوعی - کیمجه شهر ایلول اوخونک آسبه تماما موجود و جزئی کلی بر سبب نیابت
مفقور اولدنی صالح ملل فرستایه نك انیت راستراحتی مفقور ایده و کله برانه سله ایسکله رکانلری

سرایله کلیسای کرده اجتماع و غیره در تبریز باید مثل سایر فرسیانی در ده دانه مفسدانه احوال ابره رک
 اربع گونه اربع کچه نما یا جاک جمله کی نماشکر افکار عمومی به هجرت پنجمه اهل ابره شکر و شکلی خیال فاضل
 بولند قری ایستادن و باربر ولایتی ده احوال و معلومه انجمنه مضبوط نظم ابره فاضل مفسداتی تیره و اعضاء
 ابره شکر در .

سایه قدر توایه حضرت یار شهید آسایک لوی نماشکر فایز بنده ده بار جای استقرار اولدی
 کورده ایستلرک هفتی و طی اجدات و باید غیرت و تجاوز لری علمای اسلام ده و اورده اولغلو
 عثمان پاشا مرهولک اصفارنده سیه جامع سربنی قطبی حافظ عمر اقدی بی سواقه اورده مسخر خفته خیر
 جراته افکار اسلامیه بی ترحیم صرف قدرت اتملر ده اهالی اسلامیه تجاوزات تقدر اتملر توبله ابره سربنی
 مسئولت مازیه و مغویه ده اتملر اتملر اتملر اتملر اتملر اتملر اتملر اتملر اتملر اتملر اتملر اتملر اتملر اتملر
 بکرمی جمه کونی مسلماندر مساله جمعی ادا اجموده اجموده بولند قری صوره ده جامع کبر ، فاتح پاشا ،
 بهرام پاشا ، علی پاشا ، سید و غیره جامعیه اجموده ابره رک خادیمه ارکان بر خلی اسلامیه
 جامعلرک حولی و اطرافده شهید اتملری و قعدنک بعد اظهوری اولسد . جامعلرده مقول اتملر
 اهالی اسلامیه اتملر اتملر اتملر اتملر اتملر اتملر اتملر اتملر اتملر اتملر اتملر اتملر اتملر اتملر اتملر
 محفوظ ضبطنار لرله طیب ر ابروی کی و نایمده مقبره دلایله معلومدر . لهر برده اولدی لوی دیار برده
 ابقاع اتملر اولدی قری صیقل ایستلر قعدن و قوعه کیم لسه اولدی اتملر بانقلک اتملر خانه لر زده
 آیملا قور سوزده سرده بر سواقده و لسه محله نه ظهور اتملر و حریفک اطفا سیه اتملر اتملر

وعساكر ابله بدى جارسه و طولو با جيلر بنه بيله قوشونه آنه رعه بالفنك انا طولج كى معابد اسلاميه نله
 ان مسجتي جامع كيره طوغرى توسيع دائره سرات ائمه يسلمى و بوغردنه باشقه محترمه اوللا سكر بوزنمسه
 سكر دكانده آنى بوزنمسه بيسنك بومع مساجد اوقافى ابله اهالى اسلاميه عباد اولسى قطعيا دلالت
 ائتمده در .

هادنه اساسده اسلامده يوز او نور مقول و يوز مجموع وخرستانه ن ذمى ديورستان
 مقول و يوز الى مجموع وقوع بوليني اولباردى كى تحقيقات ابله نطا اهر ائمه در . اهالى اسلاميه نك
 اينلره قارى تافى بركلت ائماز ابله مسه اوله قلمينه اسلام محزونى كانه اوله ابله بوزن قرضستانه
 خانه لر نه ايجلر نه قوشونه آئمه مسى جهر بيله هر صورته نقرضه مهن فاطمى بر ايل دكر در .
 اينلرك اوله باشقه طاقم بلسا لرى در طام و نجره لر نه مندر بلسا با بارجه معبد خانه اضلاع ابله
 طاقم بلسا اضلاع ائمه كرى بو ميانج مهنه ائتمده در .

هادنه نك مدت در مى اوللا قردنه ساعت طرفض ارمنى مهنه انى خانه لر نه ائمه ايجلر آيملان
 قوشون لر ضمه كر حكومتجه ائماز ابله مسه اوللا تدا بير سكيه نك حكوم زنا ائمه بى تعديل ابع حك در جره
 كتر على اولفظه برابر اهالى اسلاميه نك ار حكومه كمال الطاعت و انقيادنده نئسى نسكيه قبه بوقفيت

اهالى اسلاميه در .
 عركبر و دولتى - عركبر قضانده مئكه اينلرك خار جله كرت اخلاطى اولمه وقبه داخله كى
 اهالى اسلاميه بوقويت عبال بونمه جهر ائمه در نه برى خفى و حلى قهرضه خدمت ائتمك و بوقويت قضاى لر بونمى

عمارتاً مابعداً اختلاجه نك برر كرى مقاره قوتفصحه بولمكردى . مسلمانده قفصه قتل عام اتمك منوى ضميرى
 اولوب بولمك اسباب اولمى بوجوره سلمه مكلمه و آلات و اجزائى نايه سائره تراك و ادره اتمكله انفجار
 ايله مسه اوله قلى ده كرك دفعه اتاننده اشغال اتمسه اوله قلى و كرك اغتساننده موكره حكومتك ايجيره
 بولمى سلمه رجمه كردن ليله معلوم اولمى در . بولمك بوجوره اعدا و اسباب سار ايله قلى بر درجه بر قدر
 حسن اتمسه اوله اهل اسلابه ايله مفاير مرضى قى بر كونا احوال و قوجيله آتيا برسولت توجه اتمسه نه اعتبارنا
 حزم و سكوت اتمك در . سنه كردن بى فساده مرها بولمك ايله خارنى اسلاجه ايله دفعه نفس ايجيره
 ايجوره اوله ده بر سلاج بولمى و بوجوره ده اوله التجا ايله رن هولوره بوجوره قزاقه باشكوى اوزرينه
 خارجه و كى اكراد قصبه داخل و مقابله استعمال سلاج بوجوره اوله رن تجاوزات واقعه بى نفعه اتمسه قزاقه ايله
 هم كندى خانه لر بى و هم اتمكله اسلام الى اوله قزاق بوزر دكان و بر خطلى خان ايله قزاق خانه بى
 عقيقه ده اوله جامع كير ايله در سخانه و ليا خانه و مدارس اسلام بى قوجا رالره احواله اتمك در .
 جامعك احوال قزاق هولايى ترتيب ايج جهك مسولنى ده اسلامه قميل و بوجوره ستره هيات اتمك ايج
 كندى طبسا لر بى ده احوال قزاق اتمكده حى اتمى اوزرينه نفع مفسد ايجوره سورده اوله اتمك سا هانه
 اوزرينه دى ايجوم اتمكده ده هالمانه امداد بوجورونه بيلبى ايباس اتمى نفعه اطفائى مسكول بولمك
 بولمك خانه و طبسا احواله اتمكده بيلبى ايله بوجورونه مشدر .
 عيبد و قوجا نفع هر در لوجا و زات و نفعه نك اتمكده قزاق و قوجا بولمكده دلالت ايج
 احواله بى ده فساد قزاقه سنه داخل اوله بر طاقم اسنانك و قوجا نفعه اوله روساى اكراده
 راجعتله « بوجوالى اتمكده اولدى . سزى اتمك بولمك مابعد اتمكده ايج قزاقه . قصبه و كى

اسلام له بر معارفه من واقع اولور سه بيلير طرف طور و كز «كي اغفالته جرات ايملي بر ر . حريفه نه اهالي
 اسلاميك دهكاي ياره تفهيم رالمسي ده بوخيانه متجاسر اولانلرك ايملي بيان بو ليكده دلالت ايدر
 بانيه انا سنده طور بلسه اولوب ده ايمليك بيماني بير كلري ايتا ايله بوغره حكومت محله واسطه بيل
 اصحابه اعاده اولمشد .

خريت و قوعاق - كيجه تشريه اولك بيري السجيه كنج ساعنا اوبه جمعه راده لرنج كسرليك خويوش
 نكته ارضي معبرانه باعجابنه كرفور افنديك خا سنده ايتو بر قايح ال سدهك علماده استا بولور ياره
 مصطفى افندي با باغدن و برفندي زاره اسماعيل افندي الله و دره نعل على افندي با قوننده جرمه انجسي
 و زانق ابر قايح كونه مقدم لزوم رسنا سنا اولار بيمالك خريون خيسته زانق خيا ملري و بيلور سنجارده
 ايملي بوزنده واقع اولما اغتسانات اكلار عموميه به بر تاتير مخصوص بونسي اور زينه اهالي اسلاميك طرفنده
 مدافعه مجوريت كورولورن ايملي رده ايرج مقول دا ايرج مجرد و قوع بولمشد . وقفه ده خبر دار
 اولما اراد رضى تجمع ايرج خريه نكوش هوا رنج كاسه جنبت قريه نك بولنا ايملي طرفندن ايتلا
 قور سوزدن بر پور بزن اولما سيسي ايله بر قايح كرد مقول اولمشد نه طويلى اراد ر قومه ده غلبانه
 كاسه ايله ده سوه اولما عاكس هانه ايله اغتسانات نكوش نك توسع ايتا سيزه بيل سكون اولما كرفر قاتر حلفه
 استعدا بى هانه اولما اغتسانات نكوش نك توسع ايتا سيزه بيل سكون اولما كرفر قاتر حلفه
 بارك جنبك اقدم نامى ارى بولمشد .

مريظون قهقاني - مريظون كي و قهقانيك طويلى ارنج ايملي طرفندن صرف اولمان سعي
 سفد تجربانه انظار ايتار ديه يله استا ايرج به جات درجه لرده راضح موصول سنده كورولور

هر در لورامنی و قیام اضداد که شرح مرزینوفک بر موقع مخصوص استغالی استغالی محققه . . . اجماع بر قیام سنه دهری
 اینست که در بابت مجله اسلحه و خلافت کبری ایله سلطنتیه علیه شرح عزیزانی حاوی یافته باشد بر مویکی ترسجات ایلم
 برضادی دعوتیه چنانچه قریه معاصرات بنظر دلائله معلوم اولور . حتی اسلحه مخصوصا اولور جسم رجمه
 مکتب رشیدی حقیقا در رتبه کی اسلحه شاهی ایلم برابر احواله ایله نظری کی بر بیانیه اطرافه ده سرایت و صرف اسلحه
 عکاس بر هر چه مدرسی و جوامع و جوت و دکاکینه ایلم بسیار سارده بی ضایع ایلم کسانه بیع رجمه بر هر چه اسلحه
 عکاس لر بی ضعیف لر بیسایه جمله روشور شد . مکتب محمونه اولونه تا سفارته مسلمانده سزه مکتب
 نه لزومی وارد کی تحفه و تزیینی متنه جواب اعطایه نظری مع الاستغراب کور و طسه ایلی . بدی قریه لر نام محله
 کلمه ایلم استغالی اوزرینه سوره اولنا ده سواری مرسی اونه بنسبت بیغله برابر قصبه بی عودت ایلم که
 اینست که مشهورینا ستر لر بی حاوی اولور کور خیمه ایلم بونوره هجوم ایلم سلاخ استعمال ایلم سلسله ده طلقایلم
 بر قیامی اتلاف اضفله نمازات داخله منع اولونه بیاید . . ده ها غریبی سوزدر که حادثه دنه بر قیام کونا
 مقدم سلاخ آنه جلب و جمع اولنا ده عساکر در بینه نک کسره صی کوی قضا سنده مرزینوفده طابورنه سونه
 اولن بیتی کوننده بر کونده صوکره های کوی سوز قاتریم دیدن مملکه (بدلا مسلمانله) اینجور عسکره کیده یوز
 بر قیام کون صوکره محموله جفنا ایلمی عبارات برهم بی حاوی یافته لر بیاید بره رده مرزینوفده
 هر طریقه ایقاع ایله نظری ضارک دائره آتشی داخله ادهاله جاسلر وقته دنه مکتب و حکومت عمارته
 بعد ای نظری کلسا قبولی اوزرینه غدارانه اتلاف اتملر در .

وقوعات صورت ظهوریه کلمه : کیمه سربینه بنسبت اوجنی جمه کون اهالی اسلحه ایلم
 وقتی جمه تاریخی ارا ایچون جاسلر ده بولننه قریه صیره ده کلسا ده هاش و در سلسله ایله اشارت
 اوزرینه جاسلر ده هجوم ایلم اهالی اسلحه ده اتم و هوینی ها کوننده مضبوط اتخاصی سوز قریه قتل و جرح ایلم

و بر طاقی ده عموماً اسلامی تریح ایچون قوبه لرک جهمی با صیدنی اعلان اید هر طرفه قورسون یا خدی سوزور
مع مافیة حکومتیخا ز اولنا نه تریایه انفعالیه اوزرینه سوزشک درانه سمانفت و اجیلیرله دیگر فرستیانلرک
ایریمانیله لرینه هر صورتی درقت اولمشور .

حوضه و قوعانی - نسییه تانینک در دنجی عجمه ایرتیک کون آما سیه و مرزینفوده و قوعانک حوضیه
سیو عیله قایمسه احوال اوکار بر قانت ره های تریایه ایچون ارمی دکاندرینک قبائلی قوی مسکله سوزمکنانه
اولمدرنه کرسی اید بر ادریک و مرزینفونی اوهان نام کیم لرک خانه لایم سدره طولور در ایگه
طوتملری اهل اسلامک نظر قعی جلب اید قلم عیایه به القای دعتت ایتسه اعلان آسایم میدان
دیرله ملک اوزره طرف حکومندن هر ایلی طرفک ابری کظینه و صبا یای لازمه اجرایه لسه اید
کجه لیه ساعت تقویر زاده لایم مسون آما سیه سوزسه سی جهنده وقار کلده طمانه سناستله هکونی تقیه
اولنه نیایا نه بر جم غفیرک جهمی و قوعانک ظهورینه سببیت دیره لرک اولده تقویر ای تیغ و سینه خانه
ایسیکی یغما ایلیمه و فقط ایرتیک کون قوه امد ایدینک تیسیمه سوزشک دهاریا زاده قوسنه
میدانه دیرله ده قعبه نلک ایسی اعاده اولمشور .

آما سیه و قوعانی - مرزینفوده قعبه سوز اولدینکی نسییه تانینک ایریمنی جمعه کین جمعه نایانک
اداسی آتاسنده جهان صد لرینک ظهوری و قوعانک سبب ستملی اولمشور . آما سیه ایسیلری زانا بر خضاری
ایضاح احوالیه قورنیمه جهات صفح صلا اهلای اسلامی دیرجه مزایا ده اعتقاد ایتسه اولده اوزره
صحف سربغه بوراده تأدباً نصیرج ابع به حکم صورتی حفاتت اجراسه نیام اید مسه صفری کی
و قوعانده اول ده دکانیری خایا سوزدی . دکانلرک اجدیر ایچون صرف لوار طرفندن ایسینک
ابری کظینه اجرایه لسه و صبا یانک تأیری کور و طوسی و هر طرفه کی احوالک ایسی طریقه صهی

اهالی اسلوبی جدا نموده در شورسدر . بوجه ده برده بره کلیسا جهت نه آید و جامعه دره بولنما به
 اهل اسلام طرفه نه اولاده مقابله دره اید ای نفر ارضی تلف اولسه و صلوة جمعه سائبله کوبلر ده کلمه اهالی
 اسلوبه نیک کثرت و تقاضای و محلی حکومتک غیرتی نتیجه سی اوله و ده اعتساک توسفه مبدایه بر لسه
 و فقط بعضه دکا نبرهما اید بزرگ . بقیه ساعت طرفه آسپسه عاده اید بزرگ .

کلمه خانه کوبنجه ده ارضی اید بارنده شهینه برانک خانه سه فیه نیک اشرف و ضامنه نندن
 و مجلسی اداره قضا اعصابندن عارضه اشینک دعوت اید آنسز به قتل و بر ریضه حکم برانک جمعی اید
 عقلمانه کلمه اهالی اسلوبه نیک توصلنجه او صیغورده بر فردک بله بورن قاناقضیه به جهانی محافظه
 محافظه اید بزرگ . ویا نکر ای ایسی خانه سنک یغما اید بزرگ و قرحانه نرایت ویر بزرگ .

مدولیه و قرحانی - صفت تابعه سنانی حاله ی سننی عهده و ابقاع اوله ارضی سنک
 مدولیه فیه شرح بعضه قسمی دخی ابقاع ضار بنقله تشریه اولک بکیر منی جمیع کونک اکثر بنقله دکا نخری خار بارده
 بانک ایدری کلند ننده کلندت قرنا غنی قرینج درت بسه دکان صاهنک دکا نخری آجملری اهالی اسلوبه
 اسبینه بر دوشور کلمه بر طاقمی جمعه نرایله و بر طاقمی جموع سرفیه قبولرنج محافظه اید مشغول اوللرینه منی
 ضای اوله طرفه آکام سبیله بعضه اید بزرگ جمیع قبولرنج کور لسه اید ده اسلوبی خافلی کورج مدگری جرحله

ایقاع ضاره مقدر اوله ماسکر در . جمعه اید تهری بازار ، بازار اید تهری کونری جهانب کلون صحر اید نکل
 ایدری کلند بر رؤسای روحانیه لرینه خابالی بصلانه دکا نکلر آید بر طسی و بوی نرایله اید اولک آسپسه
 سبیت بر و بری ایچون و صابای لازمه اید اید کلک ایدر خطبه یار ایدن ضای اهلجمانه او غلبه بر کسکل
 اهل اسلامدن یوکولر اید قریبی جمعی تر ایدر که بوغاز لاسی مدولیه و قرحانه سبیت ویر بزرگ .
 صورتک خونریزانه قتل اید کونده بری زانا ندریم بولنانه اهلانک هججانی برجات دهاتر سیه

ایده بندن مرقوم سرکسی قتل اولورده ایی طرفین معائنه ظهور ایدوب اربلر اربله ترتیب و تنظیم برتیب بدین
 بوجهی سوزله حرکت ایدوب برجه ننه طبلسا و خانه لره جمله قصه منه سوزسه جمالیسه عاگ ساها نه ورا نه ایدوب
 اوربینه مریدلر باغیر مکرسه ده اهای بلسه طرفنه اولمانه قابل و طرفنه کلاسه اربلر جانیسه کور بلسه
 تصدیقانه ستاوت ایدوب مکر نده اولورده برلنا نونک رحمی طبلسا ره کیم جکاری صیره ده اولوب جمع و تراز
 اینه اولور قیری همچا نه ناک اسلا لره قالمه جینی فایده امرانه نسبت اتمم دیوبلسه بول بریا نینه اقطاع
 ایدوب مکر در . همچا نه ناک محقره اولسی و فایده نده عاخر قالان اربلرک دعالت کورستر مکر ایوربینه
 برشمی مکر قیسه نده و دیوبشمی حکومت قراغی قاریسنده ک خانه و بدلیملری ده اولوربینه برلر بولورک
 عاگ ساها نه واسطه بلسه حفظه و رفایه اربلر در .

همچا نه بهر نه قدر آتسه و برلسه ایدوب اربلرک کندی یا نرنج بولونمده استعمال
 ابع مکر ایال قریباره له و اسلمه متوعه ناک بره جوغی اربلر طرفنه نه قاجر بلسه اقله ننه جملیسی
 ردیف دیوبلسه منابغه محله ده حفظ ایتسه و مجلسی اداره حکومت اخصا سنن آرنه ایتسه ناک
 خانه ننه بویوره ده مقصد اولور ایدوب مکر ایال قریباره له بولور .

هاتمه

معدومات اوقه موصوفه ده دیار بیره قدر اغنا سه ظهور ایتسه اولور محله و قوغای حفظ
 ال زیاده حقیقه موافق اولور و زره استحصا ایدوب اولور و قوغا ناک جمله صید .
 بو موصوفه لازمه بیله فایده هر صورت رعایت ایدوب اولور یعنی تأیید ایدوب هم . لایحه حاجان ننه
 بالذات اولور ایتسه اولور محله حفظ کی معلومات و تحقیقات و شهودات ذکر ایدوب اکتفا اولور و قری
 و خصیات صغیره و قوغای ایتسه اولور ایتسه ایدوب ده هر بیره و قوغا ناک بو صورت ظهور ایتسه

و مرکز حکومت و سرزمین حدود اوله جهود بر سر سرتک تا بیری قزاقی منطقه عیسای اتمک طبعی بونسه نظر
 محال ساره ده کی حدادته لرن مایهتی ده معروفات کتدانه در لایله آکایه بلیه . ایستلر بول
 کورچون هر دو قزاقی نظام و مقدار و قیمت و خسارتی سالانه بی بر صورتی اعلام اتمکری اسبابی ده
 سده لایحه حاجت نامه رسم تفصیلات در لایله عرصه و اسیان ایستد حیضه بوراده تکرارنه لزم بوقدر .
 سابه موقعتیه حلفت یلار کیم اسبک تکی محظنه کی کافل اوله بده تیرا ایضا طایفه حکومات کیم
 برقات دهانایید و توشه ایستد جهات کیم بونزه بولده بویکی مضارده عمرانسوزانه بوقدر برلده
 رنوا بیک دو جبار خرابی اولسه برضوا همانک میدان رانگاه بولده مایه حفات امده قونسی
 عهد این رسم . صحیح اروضه حلفت سده لایله
 له عثمانی و کاپورده

مستحصله علی کاپورده
 بکشی برقی

ملاحظات	ایرانی						اسلام						ولایات
	مجموع			مفقول			مجموع			مفقول			
	اناث	ذکور	عدد	اناث	ذکور	عدد	اناث	ذکور	عدد	اناث	ذکور	عدد	
	۴۷۶	۱۹۷۱	۱۹۷۱	۱۹۷۱	۵۵۴	۵۵۴	۵۵۴	۵۵۴	۵۵۴	۵۵۴	۵۵۴	۵۵۴	دیار بکر ولایت علییه
	۶۶۴	۶۱۵	۶۱۵	۶۱۵					۶۷۷	۱۷۶	۴۹۸		محموره الفریز ولایت علییه
	۵۱۷	۴۵	۴۷۷	۴۵	۷۷۷	۷۷۷	۱	۲۱۶	۲۱۶	۱۷	۴۷۵		سیواس ولایت علییه
	۱۷۰۶	۴۵	۱۱۶۱	۶۴۸	۴۵	۶۴۸	۵۷۱	۱	۵۷۰	۱۰۱۴	۱۹۱	۱۷۴۶	کل

